

Den huslige Andagt 1800-1850

En undersøgelse af dagbøgernes oprindelse, teologi og betydning for fromhedslivet i den første halvdel af 1800-tallet.

Af Mogens Dalsgaard

»... Så slutter far i Jesu navn,/ og hjemmet går til hvile/ med høsten i sin favn.« – Således synger den danske forfatter Jeppe Aakjær i sin kendte efterårssang »Nu er det længe siden«.¹ Få år senere synger han i den ligeså kendte vintersang »Spurven sidder stum bag kvist«:² »Far ta'r ned så tung en bog,/ med Gud han hvisker sammen,/ famler lidt ved spændets krog/ og lukker med et: Amen«.

Jeppe Aakjær formår med disse to sange at skabe særlige stemninger hos den syngende, men derudover giver de hver på sin måde udtryk for, at den huslige andagt, i hvilken ydre form den end har fundet sted, har været en naturlig del af den danske bondes kultur og daglige liv, hvad enten det var til fest eller til hverdag. Naturligvis er det ikke meget, som linierne fortæller om den huslige andagt og dens ydre form, men det er faderen, som leder andagten, og dertil anvender han en Bibel eller en salmebog, som var de eneste bøger, som på den tid var både tunge og forsynede med spænde og krog. Men linierne bekræfter, at den huslige andagt har fundet sted i bondens hjem i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet, og Jeppe Aakjærs øvrige forfatterskab taget i betragtning, er der intet, der peger i retning af, at han i særlig grad skulle have beskrevet forholdene i den vakte bondes hjem.

At huslige andagter også har fundet sted i vaktens kredse, hersker der imidlertid ikke nogen tvivl om. Johannes Pedersen skriver derom i sin afhandling »Kirkeliv og Vækkelse på Fyn 1800-1850«,³ og han nævner andagtslitteraturen, som de vakte samledes om, idet han først omtaler vækkelsen i Norge og dernæst skriver, at »... læsere, det var de også i Danmark; ikke blot i den forstand, at de, der magtede det, gerne selv

1. »Naar Rugen skal ind« fra digtsamlingen Rugens Sange, 1906, her citeret efter Folkehøjskolens Sangbog, 16. udg., 6. oplag 1983, nr. 309 str. 7).

2. »Mors Rok« fra digtsamlingen Den Sommer og den Eng, 1910, ibid nr. 268 str. 4.

3. VÆK III b. I, p. 40.

læste en prædiken eller et stykke af et andagtsskrift. Både før og efter prædiken sang de salmer, oftest af deres egne sangbøger; salmer, de holdt af og efterhånden kunne udenad. Men hvad var det, de læste og sang? En indgående undersøgelse af dette emne foreligger ikke; i de ældre afhandlinger om vækkelserne er det i regelen stedmoderligt behandlet«, hvorefter han på baggrund af to forhåndenværende kilder⁴ oplister en række af de bøger, som anvendtes ved de vakes forsamlings. Og han slutter med at anføre, at størstedelen af den litteratur, som de vakte samledes om, stammede fra orthodoxiens og pietismens tidsaldr, hvorfor den er et vidnesbyrd om vækkelsernes forbindelse med fortiden, således at vækkelserne på trods af, at de bragte meget nyt med sig i det praktisk levede fromhedsliv, i grunden var fastholdt på en ældre kirkelig arv.

Siden er dette emne i 1973 blevet undersøgt og behandlet for så vidt angår vækkelsesbevægelserne på Fyn⁵ og i 2001 med en undersøgelse af en i Vester Dølby ved Skive udgivet andagtsbog,⁶ hvor det i sidstnævnte undersøgelse påvistes, at udgivelsen var sket på initiativ af en i sognet boende, der tilhørte de vakes kreds, og at den var en reaktion på indførelsen af Evangelisk-christelig Psalmebog, der kort tid forinden var blevet taget i brug som salmebog ved den offentlige gudstjeneste. Hermed kom andagtsbogen til at fremstå som et supplement til salmebogen.

En egentlig tilbundsående undersøgelse af 1800-tallets opbyggelige litteratur er endnu ikke foretaget, og denne undersøgelse af dagbogslitteraturen, som med sine 8162 sider alligevel kun udgør under 5% af alle udgivelser, vil søge at påvise, at der i perioden 1800-1850 eksisterede et levende fromhedsliv såvel indenfor som udenfor de vakes kredse, og at huslige andagter som før antydte i Jeppe Aakjærs sange var en del af den danske bondekultur også i 1800-tallets første halvdel. I denne forbindelse endvidere, at den teologi, som dagbogen repræsenterer, ikke nødvendigvis er identisk med brugerens, men at dagbogens evne til med inderlighed og fromhed at kalde til andagt og eftertanke ikke sjældent vægtes højere end teologien. Hertil vil undersøgelsen søge at påvise, at der udover litteratur fra orthodoxiens og pietismens tidsaldr, som Johannes Pedersen anfører, også er tale om aktuelle danske udgivelser.

4. NYG samt et af Johannes Pedersen ikke identificeret skrift af P.L. Skræppenborg.

5. AND.

6. MDA.

Undersøgelsen indeholder teologiske, litterære og historiske vurderinger af de foreliggende dagbøger og sekundært med indhentede fakta om forfattere og udgivere. Hertil ville en oversigt over antallet af solgte andagtsbøger være en uvurderlig hjælp, men desværre lader en sådan sig ikke opføre. Oplagstal for de enkelte bogtrykkerier er ikke tilgængelige, og de eneste oplysninger i så henseende er de få og spredte oplysninger, som dagbøgerne selv giver, men de er ikke tilstrækkeligt grundlag for en vurdering af, hvor udbredte de enkelte dagbøger var.

Hertil kommer, at udgivelserne alene kan give et fingerpeg om, hvilke bøger, der blev anvendt ved den huslige andagt, da egentlige prædikensamlinger og ældre udgivelser i overensstemmelse med luthersk praksis udmærket kan have indgået i den huslige andagts sammenhæng, men undersøgelsen koncentrerer sig alene om de dagbøger, som faktisk blev udgivet, hvilket næppe var sket, såfremt deres udgivelse ikke modsvarede af et behov.

I dagbøgernes forerindringer eller fortaler gives ofte udtryk for, at såvel mænd som kvinder er lige egnede til at lede den huslige andagt, hvorfor det er bemærkelsesværdigt, at ingen kvinde ses som forfatter eller udgiver til de undersøgte dagbøger eller til andagtslitteraturen i øvrigt i periodens første årtier. Først i 1837 optræder en kvindelig forfatter Sophie Elisabeth Hedevis Bohnhoff som forfatter til »Guds frygt er den sikreste Grundvold til enhver Dyd«, som imidlertid ikke er en dagbog, men i efterfølgende kategorisering er anbragt under »Leveregler«.

Siden 1500-tallet og måske tidligere har enhver kulturstrømning eller kirkelig anskuelse haft sin egen litteratur. Til de ældste danske eksempler på andagtslitteraturen hører Christiern Pedersen's »Den rette Vey til Hemmerigis Rige. Han læris her i de thi Gudz Budord, och i Credo, och Pater Noster ...«, Andorp 1531⁷ og Urbanus Rhegius' »Siælens Lægedom for de karske oc sywge i disse farlige Tider oc i Døsz Nød«, København 1544.⁸

Sådanne udgivelser har tjent i hvert fald to formål, idet de dels har været redskaber til klarlæggelse og fastholdelse af den pågældende strømning eller anskuelser idegrundlag, dels har været midler til personlig opbyggelse og udvikling. Til den første kategoris formål har det været af betydning for senere udvikling at have det skriftlige ord at for-

7. BD I sp. 427.

8. BD I sp. 429.

holde sig til i stedet for det flygtige mundtlige ord ud fra den betragtning, at hvad der er skrevet, står fast indtil det tidspunkt, hvor udefra kommende forhold på den ene eller den anden måde påvirker det skrevne. Hertil hører egentlige lærebøger, afhandlinger, kampskrifter og apologetiske skrifter, og såfremt de ved læsning forekommer opbyggelige, er dette sekundært i forhold til skriftets egentlige formål. Til den anden kategori hører udgivelser, hvis formål primært er at opbygge, hvad enten der er tale om en almen opbyggelse, der kalder til andagt og eftertanke hos læseren, eller det drejer sig om udgivelser, der er rettet til særlige målgrupper som kvinder, konfirmander, fanger, søfolk eller soldater. Herudover er der tale om bøger, hvis mål er at nå frem til mennesker i særlige livssituationer som syge, døende og potentielle selvmordere.

I Bibliotheca Danica (BD) 1482-1830 benævnes udgivelserne som opbyggelsesskrifter, og de inddeles i følgende litterære kategorier: 1. Indledning,⁹ 2. Periodiske Skrifter af opbyggeligt Indhold, 3. Opbyggelige Skrifter, udgivne af Tractatselskaber, 4. Opbyggelsesskrifter i alfabetaisk Orden efter Forfatterens Navne, 5. Opbyggelsesskrifter uden Forfatternavn i chronologisk Orden, 6. Opbyggelsesskrifter for enkelte Stænder Krigsfolk – Søfolk – Bønder etc., 7. Opbyggelsesskrifter for Fanger, 8. Opbyggelsesskrifter for Quinder (Barselquinder, Enker etc.), 9. Opbyggelsesskrifter for Syge og Døende, 10. Opbyggelses- og Trøste-Skrifter mod Døden, 11. Opbyggelige Betragtninger over Christi Lidelseshistorie, 12. Opbyggelsesskrifter for Communicanter, og 13. Opbyggelsesskrifter for Confirmander, hvilken opdeling fastholdes i tillægget til BD 1482-1830.

I BD 1831-1840 benævnes udgivelserne ligeledes opbyggelsesskrifter og ovennævnte kategorier fastholdes, men kategorien Bøn og Bønnebøger føjes til som ny og inddeles i underkategorierne Fader vor og Bønnebøger.

Dansk Bogfortegnelse (DB) 1841-1858 samler den opbyggelige litteratur under overskriften Moral og Asketik uden underkategorier, hvilket fortsætter i DB 1859-1868 og 1869-1880.

I DB 1881-1892 ændres atter de litterære kategorier, som herefter bringes under overskriften Moral og opbyggelig Læsning og underinddeles i 1. Søndagssagen, 2. Med Forfatternavn, 3. Uden Forfatternavn,

9. Denne kategoris benævnelse undrer, men to udgivelser er anbragte her, hhv. P. Jurieu: »En meget gudelig Tractat om Andagten og dens Natur og Virkninger«, København 1703 og Anonym: »Ueber die häusliche Gottesverehrung«, Slesvig 1827.

4. For konfirmander og 5. Bønnen – Bønnebøger, og i BD 1893-1900 inddeles de opbyggelige skrifter i kategorierne 1. Moral, (herunder) Søndagssagen (nr. 25), 2. Opbyggelige Skrifter, Tidsskrifter og Samlinger, Af enkelte Forfattere, Uden forfatternavn og For Konfirmander (nr. 26), hvorefter følger 3. Bønnen og Bønnebøger (nr. 27).

På baggrund af den uoverskuelige kategorisering i både Bibliotheca Danica og Dansk Bogfortegnelse er den opbyggelige litteratur efter funktionen i det levede fromhedsliv således inddelt i nye kategorier: 1. Dagbøger til brug ved den huslige andagt, 2. Afhandlinger og betragtninger til almen personlig opbyggelse, 3. Afhandlinger og betragtninger til bestemte målgrupper, 4. Eksempelfortællinger til omvendelse og personlig opbyggelse, og 5. Leveregler. Det er den første kategori, som er genstand for denne undersøgelse. Det skal bemærkes, at kategoriseringen i både BD, DB og i den ovenfor anførte ikke medtager egentlige lærebøger, homiletiske eller hermeneutiske skrifter, salmebøger eller prædikensamlinger. Hertil kommer, at denne afhandling ikke beskæftiger sig med opbyggelseslitteratur på fremmede sprog, herunder norsk, islandsk eller tysk, selvom der har forekommet danske udgivelser på disse sprog i omhandlede periode.

Omfanget af registrerede udgivelser i BD og DB andrager 491 stykker, men tallet skal tages med forbehold, da registreringen ofte har vist sig at være behæftet med fejl, og hertil kommer et endnu ikke nærmere fastsat antal småskrifter og traktater, som på grund af deres lidenhed ikke er registrerede. Det kongelige Bibliotek har således alene haft pligt til at registrere udgivelser af et omfang på 50 sider eller derover, mens den tilsvarende grænse for Statsbibliotekets vedkommende ligger på 48 sider. Uagtet dette er adskillige småskrifter og traktater alligevel registrerede.

Den overvejende del af den i perioden 1800-1850 udgivne litteratur består af afhandlinger og betragtninger til almen personlig opbyggelse (kat. 2), og eksemplfortællinger (kat. 4) og resten fordeles på de øvrige kategorier, og de i denne afhandling undersøgte 20 dagbøger udgår således som før nævnt under 5% af de registrerede udgivelser. Antallet af eksemplfortællinger, hvortil især teologen og præsten Bone Falch Rønne har bidraget i århundredets første årtier, accelererer i antal efter 1850 tillige med andre kategorier, mens antallet af udgivne dagbøger efter midten af århundredet reduceres, hvilket tolkes som et tegn på den huslige andagts svækkelse som en dagligt forekommende begivenhed i danske hjem.

Dagbogslitteraturen

I almindelighed defineres ordet dagbog som den bog, hvori begivenheder, oplevelser og andet nedskrives dag for dag eller en bog, hvori dagligt indføres oplysninger om en bedrift eller virksomhed¹⁰ i lighed med logbogen i maritimt sprog. Når betegnelsen dagbog efter overvejelser er valgt til at repræsentere den genre indenfor den opbyggelige litteratur, som i denne afhandling undersøges, skyldes det, at dagbogen betragtet som en bog, der dagligt anvendes, hvad enten der skrives i den eller ej, er mere betegnende for dens funktion end betegnelsen huspostil, som udover at betegne dagbogens her anførte funktion tillige dækker over en samling prædikener, som imidlertid også til tider har været anvendt i forbindelse med afholdelse af husandagter. I overvejelserne er indgået Biørn Christian Lund's konsekvente brug af betegnelsen dagbog i sin egen udgivelse, hvilket siden vil blive omtalt, idet denne ikke indeholder egentlige prædikener eller dele heraf, men lægger vægten på bibelstykker og salmer. En dagbog defineres herefter som en bog, der indeholder enten bibelstykker, bønner, salmer og betragtninger eller blot enkelte af disse elementer til brug i en afgrænset periode, hvad enten det drejer sig om en uge, en måned eller et helt kalenderår eller en nærmere bestemt periode af kirkeåret, som f.eks. fastetiden. Dagbogen er beregnet til at bruge ved den huslige andagt og er således en pendant til den officielle alterbog, der indeholder kollekter og tekster til hver søn- og helligdag i kirkeåret. Det har næppe på noget tidspunkt været hensigten, at den huslige andagt skulle erstatte den offentlige gudstjeneste, og heller ikke at dagbogen dermed skulle erstatte den officielle alterbog, men at de skulle indgå i en symbiose. Dels har det i perioder af kirkens historie været almindeligt som supplement til den offentlige gudstjeneste at afholde huslige andagter morgen og aften for familie og tjenestefolk, dels har dagbogen haft en særlig funktion for de mennesker, som på grund af deres erhverv eller livssituation har været ude af stand til at tage del i den offentlige gudstjeneste, således som det har været situationen for søfolk og indsatte i fængsler, hvor husandagten ikke har været et supplement, men en erstatning for denne.

Daglige andagter til opbyggelse opstår alene der, hvor indførelsen modsvaret et behov, men samtidigt fremstår andagterne som et pædagogisk redskab som indgang til kirkens gudstjeneste og til forståelse af dens

10. ORD – Dagbog.

tekster og salmer. Hvor langt tilbage i kristendommens historie der har været anvendt dagbøger i forbindelse med husandagten, fortæller sig i det uvisse. Det ældst kendte skrift, som kunne minde om en dagbog efter den ovenfor nævnte definition, er »Bishop Serapion's Prayerbook«, som tilskrives en ægyptisk biskop af samme navn fra 300-tallet og som i 1899 er oversat til engelsk, men efter indholdet at dømme har der snarere været tale om et pontificale, som indeholder beskrivelser af liturgier for de af biskoppen udførte embedshandlinger.¹¹ Heller ikke fund af bønner og salmer fra 4- og 500-tallet i det koptiske kloster De reli-Bahri synes at bekræfte antagelsen af, at husandagter dengang var forekommende.¹² Det kan således ikke påvises, men heller ikke afvises, at husandagter i kristendommens første århundreder var forekommende på europæisk grund, idet den først kendte andagtsbog, som efter sit indhold at dømme synes at kunne være anvendt som dagbog, tilskrives den romerske kejser Lothar I (død 855).

Det er også begrænset, hvor langt tilbage det er muligt at følge den senere så udbredte skik med afholdelse af husandagter, men med sikkerhed vides, at kong Christian IV i 1629 udsendte en kgl. forordning, som under henvisning til ugunstige tider bestemte, at folket skulle gøre bod, således at Guds straf, som var anset som baggrunden for de for landet ugunstige tider, ville ophøre. Denne forordning efterfulgtes året efter af en bestemmelse om, at der udover anden regulering af menneskers moralske liv og optræden skulle indføres daglige andagter i de enkelte hjem, men om dette var et nyt tiltag eller en indskærpelse af en i forvejen praktiseret skik kan ikke fastslås med sikkerhed. Muligvis som følge af disse bestemmelser udgav biskop Jesper Rasmussen Brochmand (1585-1652) sin Huuspostille (1635-1638).

I tiden 1700-1750 var husandagter almindeligt udbredte i mange kristeligt moralske familier. Dette gør B.C. Lund udførligt rede for i forerindringen til sin i 1806 udgivne dagbog, og udover at den daglige andagt var til opbyggelse, anfører han, at afholdelse af husandagter tillige har et pædagogisk sigte, idet de deltagende børn lidt efter lidt bliver fortrolige med de bibelske tekster og salmerne, som er knyttet hertil, hvortil kommer, at de i faders eller moders udlægning af dem erindres om Guds kærlighed til sit skabte menneske. Dette vil uvægerligt for barnet føre til udvisning af ærefrygt for og kærlighed til Gud, samtidigt med at

11. CAT.

12. CAT – Crum: Coptic Ostraca, 1902, p. 3.

børnene bedre sættes i stand til at tage afstand fra sværmerier og i stedet at opdyrke flid, gode sæder og i det hele taget lære værdien af en sindig adfærd.

Karakteristisk for perioden 1800-1850 er, at de dagbøger, som udgives er nogenlunde ligeligt fordelt mellem originale danske dagbøger og oversættelser og/eller bearbejdelser af i forvejen udkomne udenlandske udgivelser. Ligeledes er det karakteristisk, at såvel rationalistisk som pietistisk forkyndelse kommer til udtryk, og at for de sidstnævntes vedkommende ses genudgivelser af dagbøger, som oprindeligt udkom første gang i 1700-tallet. I tiden efter 1850 tiltager i antal udgivelsen af ældre andagtsbøger, som første gang udkom i 1500, 1600, og 1700-tallet, således af Johann Arndt (1555-1621), Jens Dinesen Jersin (Jer-sie) (1587-1634), Heinrich Müller (1631-1675) og Johann Andreas Grammlich (1689-1728).

I det følgende vil de enkelte dagbøger¹³ blive undersøgt i kronologisk rækkefølge, Først dagbøger af dansk oprindelse, siden tyske dagbøger og en enkelt engelsk dagbog i dansk oversættelse.

Danske dagbøger

1804 (opr. 1748), Anonym: »Guds Børns daglige Adgang til Naade-Stolen« (128 s.)

»At vel indrettede Bønne-Formularer kan tiene alle sande Tilbedere til Opmuntring i deres Andagt, og legge dem Ordene i Munden til det, de med Mund og Hierte ville fremføre for deres himmelske Fader, er en Sandhed, som i vor Evangeliske Kirke er altid holdt for uryggelig, og er tilstrækkeligen blevet forsvaret imod al ubetænksom Modsigelse ...« Således indleder den anonyme forlægger sin fortale til ovennævnte ligeledes anonyme udgivelse, og han fortsætter med sin anbefaling af bogen, der trods sin lidenhed indeholder en rig skat af lange og detaljerede bønner, som er anvendelige dels til dagligt at fremføre sin bøn overfor Gud, dels til at takke Gud for de legemlige og åndelige velsignelser, som han har ladet strømme over de mennesker, der er skabte i hans bil-

13. Udover de 20 undersøgte dagbøger oplyser BD 1831-1840 (sp. 443) om endnu en udgivelse »Morgen- og Aften-Bønner, samt Hierte-Suk til hver Dag i Ugen«, København 1831. Denne dagbog er altså registreret som udkommet, men beror hverken på Det kgl. Bibliotek eller Statsbiblioteket.

lede. Forlæggeren forsvarer forfatterens anonymitet, og i den forbindelse anfører han, at det alene er forfatterens beskedenhed, der forhindrer ham i at nævne hans navn og dermed at give bønnerne den berømmelse, som de tilkommer. Ikke alene har de været anvendt i forfatterens eget hus ved den huslige andagt, hvilket i sig selv indebærer en anbefaling, men de besidder sådanne kvaliteter, at enhver som anser sig som værende et Guds barn med sikkerhed vil finde en sjælden veltalenhed i bønnerne, som tilskrives »den Mester med den lærde Tunge« og i disse en andagt, »der gives ikkun ved den Aand, som selv træder frem for os med u-udsigelige Suk« (p. A3). Forlæggeren er overbevist om, at Gud vil forlene brugeren nådens og bønnens ånd, således at de skrevne bønners ord bliver til brugerens egne, hvormed denne sættes i stand til at nærme sig nådestolen Jesus Kristus. Dagbogen fremstår således som et eksempel på den bedekunst, som er den rette i og med, at den er Gud velbehagelig, ligesom brugen af den giver brugeren mulighed for »at aflægge al Lunkenhed i fyrig Andagt og paa en for Gud velbehagelig Maade« og at lægge tarv og trang frem for Gud.

Uagtet forfatterens anonymitet tilskrives dagbogen med sikkerhed den danske teolog og præst Peder Hersleb (1689-1757), idet flere senere udgivelser bærer hans navn. Teologisk stod han i gæld til pietismens fader Philipp Jakob Spener (1635-1705), men hævdede efter den hallensiske (franckiske) pietismes skema omvendelsens nødvendighed efter forudgående bodskamp som værende kriteriet for den sande kristne. Som biskop over Aggershus Stift i Norge fra 1731 og siden over Sjællands Stift var han en stærk forsvarer for bispeembedets retligheder i forhold til konge og præster, hvilket medførte, at han ofte måtte føle sig truet på sit eget embede af ledende pietister ved hofet.

Dagbogen indeholder morgen- og aftenbønner til hver dag i ugen samt en Davidssalme som afslutning på aftenbønnerne. De nævnte Davidssalmer er af de kirkeligt traditionelle bods- og pønitentsesalmer, hhv. GT Ps. 6, 32, 38, 51, 102, 130 og 143. Hertil kommer en række salmeforslag til de daglige andagter i et antal af ca. 7 til hver gang. Salmerne hører primært hjemme i reformationens og orthodoxiens tidsaldrer og indeholder salmer af Martin Luther (1483-1546), Andreas Knöpken (d.1539), Jakob Madsen (d.1600), Johann Rist (1607-1667), Paul (Paulus) Gerhard (1607-1676) og Hans Pedersøn (1612-1675).

Dagbogen er en klassiker indenfor genren, hvilket antallet af gentagne optryk over flere århundreder fortæller om. Dagbogen er udgivet fra 1748-1905 i mindst 100 udgaver, heraf 13 danske, 57 svenske, 28 nor-

ske, 1 finsk og 1 amerikansk, de to sidstnævnte fra 1779.¹⁴ Tallene skal dog tages med forbehold, da i hvert fald den danske udgave fra 1776, som beror på Det kongelige Bibliotek, ikke figurerer i fortegnelsen. Nogle af udgivelserne optræder som anonyme, mens andre angiver forfatternavnet, ligesom salmeforslagene varierer fra nogle udgaver til andre.

1806, Biørn Christian Lund (1738-1809): »Dagbog for en Christen af Vorherres Jesu Christi egne Ord og Lære efter hans Dage paa Jorden« (444 s.)

Den danske teolog og præst B.C. Lund begrunder i forerindringen sin udgivelse med den tiltagende sækularisering, som blandt meget andet har medført, at den huslige andagt, som efter hans eget udsagn var udbredt i første halvdel af 1700-tallet, ikke længere praktiseres ret mange steder, hvilket han dybt beklager, da den i såvel forkyndende som i pædagogisk henseende havde sine utvivlsomme kvaliteter. Den huslige andagt, som var kristeligt moralske familiers anliggende og ansvar, førte for de børn, der som medlemmer af familien naturligt deltog i denne, til en fortrolighed med de bibelske fortællinger og derfra til en indføring i kristendommens sandheder, ikke mindst når den ansvarlige far eller mor, der forestod andagten, udlagde bibelstykker og salmer for børnene og dermed erindrede dem om Guds godhed og forsyn, hvilket medførte ærefrygt for og kærlighed til Gud. Dermed ville børnene fra små blive fortrolige med de sandheder, hvorpå kristendommen hviler, hvad siden kan være gavnligt, hvis anderledes troende forsøger at fjerne dem fra den i barndommen erhvervede kristentro. Hertil kommer, at troen på og bevidstheden om at være i Guds varetægt fremmer flid, gode sæder og sindig adfærd, hvad for det voksne menneske fremhæves som nødvendige dyder.

Det er ligeledes forfatterens ønske, at den huslige andagt atter må blive indført i såvel familier som almueskoler, da den udover det pædagogiske sigte fremstår som et redskab til at afvise »nye Omvendere, der sladdre om Christo og Gud, men (som) af aandelig Hovmod foragte al Øvrighed og al god Orden. Saaledes fremmedes hine gamle Tiders gode Huusholdning og Velstand, samt lyksalige, enige, fredelige og indbyrdes fordragelige og føielige Omgang, hvor Sløret rent og ret stedse blev opdraget fra Evangelii klare Lys« (p. 4). Denne klart rationalistiske neologe kristendomsforståelse, som kommer til udtryk i forerindringen, og som står i tydelig kontrast til forfatterens andre herrnhutisk pietistiske udgivelser vil blive drøftet i afsnit III.

14. EHR.

Dagbogen indeholder tekster til hver dag i året efterfulgt af en salme, og hertil kommer et tillæg med hhv. morgen- og aftensalmer, og til de enkelte dages udvalgte bibelstykker har forfatteren ikke knyttet nogen betragtning eller udlægning, hvilket er foregrebet i dagbogens titel, hvad der uden tvivl har bidraget til at forøge bogens universelle brugs-værdi.

Hvad der adskiller denne dagbog fra de øvrige undersøgte er den stærke læggen vægt på salmerne og det af forfatteren udfærdigede ganske detaljerede indeks over anvendte strofer, ofte med angivelse af anbefalet melodi, i alt 2858 eksempler, samt den kendsgerning at han i forerindringen nævner, fra hvilke tilgængelige salmebøger, de er taget. Primært er anvendt Evangelisk-christelig Psalmebog få år efter dens udgivelse i 1798, hvor den endnu ikke var indført mange steder, da dette krævede godkendelse fra såvel sognepræst som fra den pågældende menigheds repræsentanter. Den hyppige henvisning til Evangelisk-christelig Psalmebog kan dels indebære en accept af denne, dels betyde, at forfatteren i denne forbindelse anser den for et brugbart redskab, når eller hvis den opnår yderligere udbredelse. Herudover henvises til Købstads Sangbog, som benævnes som en tidligere udgiven original sangbog, Brødre-Sangbogen, Pontoppidans Slots Sangbog og Gamle Landsbye-Sangbog. I lighed med salmerne i Evangelisk-christelig Psalmebog, som ofte er ændret i forhold til deres originaludgaver, har han selv foretaget ændringer ved salmesproget i sin egen dagbog med det formål »at undgaae det alt for Flaue eller Stive, efter det danske Sprogs Vending, Accent og Cultus« (p. 4), og som oftest træder de anvendte salmestrofer i udmærket forbindelse med de udvalgte bibelstykker.

Den store hymnologiske viden, som forfatteren hermed som i andre udgivelser har lagt for dagen, har medført, at han benævnes som den første egentligt systematisk arbejdende salmehistoriker i Danmark.¹⁵

1809, Nicolai Edinger Balle (1744-1816): »Søndagsblad over bibelske Texter med korte Betragtninger til Brug ved huslig Andagt paa Søn- og Helligdage« (198 s.)

Den danske teolog og præst N.E. Balle var teologisk inspireret af den tyske filosof Christian Wolff's tanker om åbenbaringen, idet den alene omfatter, hvad der ikke strider imod Guds egenskaber og væsen eller den menneskelige fornuft.¹⁶ Alligevel er han vanskelig at kategorisere teologisk, for selvom eftertiden ofte har karakteriseret ham som repræ-

15. MAL b. 7 p. 30.

16. HNK b. II p. 537 ff.

sentant for den tidlige oplysnings supranaturalisme især efter udgivelsen af Evangelisk-christelig Psalmebog 1798, hvis kommissionsformand han var, benyttede han ofte lejligheden til at øve kritik imod den gren af rationalismen, som satte fornuften over alting, og samtidigt anfægtede han den enevældige stats næsten guddommelige autoritet i forhold til afgørelse i kirkelige og kristelige anliggender¹⁷ og fastholdt det enkelte menneskes ret til at finde sit eget religiøse ståsted.

Udgivelsen indeholder 12 andagter fra Nytårsdag til 5. søndag i Fasten, og de følger et nogenlunde fast skema med først en overskrift, dernæst et bibelstykke til forelæsning som oftest hentet fra brevene i Det ny Testamente, hvorpå følger en kort betragtning eller udlægning af dette, og ofte, men ikke altid slutter andagten med en salmestrofe. Således indledes andagten til 5. søndag i Fasten med overskriften »Troens Frugt i helligt Levned«. Her læses NT Rom. 6, 1-18, hvorefter følger en kort betragtning over Paulus' lærebegreb, hvor nåden fremhæves i forhold til gerningerne. Kristus døde for at afskaffe synden og opstod fra de døde til et nyt liv i uforkrænkelighed, hvilket for mennesket fører til, »at forhen tilvant Syndelyst vorder nedbrudt og afkræftet i vor Barm, saa at den ikke skal fængsle os paanye i Trældom under sit forrige Herredømme«. Hertil knytter han eksegetiske kommentarer til de enkelte vers i Romerbrevet og slutter med en opfordring til at leve et helligt liv, hvad der efter hans udsagn består i »Intet Øiekast til Vellystens Trylleries, men Øiet derimod opløftet til at skue Guds Herlighed, saavel i Naturens, som i Naadens Rige ... Saa mangt et mødigt Fied, for at tilbringe sin Næste Hussvalelse, Opmuntring, forønsket Tieneste, efterlader Spor, i hvilke mangefold Sæd opspirer til rigelig Høst ... Det er Guds retfærdighed. Det er en Troe uden Skrømt. Det er Christus levendegiort i din Barm«.

Andagten slutter med en salmestrofe (anonym): Saa gaaer vi frem til Hellighed,/ Og Laster os ei skiæmmes,/ Thi sikkert Middel vi os veed,/ Vor sande Vei at fremmes./ Enhver, som lyder Herrens Ord,/ Og tillidsfuld paa Jesum troer,/ Guds Rige skal han arve.

1820, Peter Outzen Boisen (1762-1831): »En Andagtsbog indeholdende Bønner samt kjerlige Raad og Advarsler til Opbyggelse og Vejledning nærmest for Almuen« (298 s.)

»At udbrede den religiøse Aand« var den danske teolog, præst og pædagog P.O. Boisens primære formål med ovennævnte udgivelse, og dette skriver han i tilegnelsen til de kongelige majestæter, og han fortsæt-

17. KIK – N.E. Balle, p. 35.

ter: »... jeg tør derfor ... haabe, at dette Skrift, hvis Formaal er at udbrede denne religiøse Aand, ikke vil være uvelkomment for Deres hulde og gudhengivne Hjerter.« At den religiøse ånd lå forfatteren på sinde havde han allerede år forinden givet udtryk for, da han i anledning af festlighederne ved reformationsjubilæet i 1817 og det af biskopperne i denne anledning udsendte hyrdebrev udtalte, at »en religiøsere Aand blæser alle Vegne«. ¹⁸

Dagbogen er opdelt i to dele, og når den er medtaget blandt dagbøgerne, skyldes det, at I. del indledes med en række morgen- og aftenbønner til hver dag i ugen, hvorefter følger andre bønner foruden en række gudelige betragtninger, der fremstår som pædagogiske redskaber for mennesker i ganske bestemte livssituationer, som betragtningerne »Forældres Bøn for deres vildfarende Børn«, »En gudelig Betragtning for den, Gud har velsignet med Verdens Gode« og »Landmandens gudelige Betragtninger ved Sædetidens Begyndelse«. 2. del indeholder en række råd og advarsler til medkristne som »Et venligt Ord til den ulykkelige, som i Kummerens mørke Grund fristes til Selvmord«, »Et Trøstens Ord til den, der er ængstelig i sin Saligheds Sag og mistvivler om Guds Naade« og »Vejledning til christelig Bibellæsning«.

Teologisk hører forfatteren overvejende hjemme i den sene rationalismes neologi, idet han stadig anlægger fornuftens synsvinkel i sine betragtninger, men det står også klart, at han under indtryk af den religiøse ånd, der blæser alle vegne, er positiv overfor nytænkning. Hertil hører en tilskyndelse til almuebefolkningen om at læse Bibelen selv, hvad der hidtil på det nærmeste havde været præsters og læreres monopol, selvom nye undersøgelser peger i retning af, at almuens læsefærdigheder faktisk var højt udviklede på dette tidspunkt. ¹⁹

Når forfatteren her betegnes som både teolog, præst og pædagog skyldes det, at også andre udgivelser og initiativer peger i retning af, at det pædagogiske arbejde for ham spillede en stor rolle, hvilket forklarer, at dagbogen udkom i flere oplag op til århundredets midte med 6. oplag i 1847, på hvilket tidspunkt rationalismen som forkyndelseskategori for længst var trængt tilbage.

Der er ingen salmer eller salmestrofer i dagbogen bortset fra en enkelt, som tilskrives enken efter den schweiziske reformator Ulrich Zwingli (1484-1531) »Kom du, o Bog! Du var hans Skjold./ Hans trøst i al Elende ...« (p. 293), hvilken strofe skal tjene til at understrege nød-

18. VÆK b. I p. vii.

19. APP.

vendigheden af almuens bibellæsning, og som derfor er anbragt i betragtningen »Vejledning til christelig Bibellæsning«, som afslutter dagbogens 2. del.

1831, Rasmus Sørensen (1799-1865) og Parmo Carl Petersen (1786-i live 1847): »Pindse-Gaverne eller Syv Bønner og Syv Takkesuk, udsatte efter de syv Bønner i Fadervor, forenede med nye Psalmer, til Brug hver Dag i christelige Huse« (45 s.)

Denne pietistiske og stærkt antirationalistiske udgivelse af lærerne og lægmændene R. Sørensen og P.C. Petersen udkommer i 2. oplag 1840, og den er ikke efter den tidligere nævnte definition en dagbog i klassisk forstand. Når den alligevel er medtaget som repræsentant for genren, skyldes det, at forfatterne på titelbladet angiver, at bogen »er til Brug hver Dag i christelige Huse«. Den korte fortale indeholder en opfordring til dagligt at »bede vore Bønner og synge vore Psalmer (for derefter) at føle sig drevne til at tilføie, efter Bønnerne og Sukkene, deres egne Hierters Begjæringer og Taksigelser til Gud ... og for alt, hvad der ligger paa Hiertet at fremføre for Gud« (p. 3), idet Fadervor omfatter hele menneskelivet og derfor indeholder alt, hvad et menneske kan finde på at bede Gud om. Tallet 7 optræder tre gange i titlen og medvirker til at fremhæve dette tals traditionelle magiske karakter, hvilket understreges af det særlige (magiske) ceremonielle og liturgiske præg, som andagterne foreskriver, og som praktiseredes i sidstnævnte forfatters egne forsamlinger, hvorfor det naturligt skaber den ydre ramme om dagbogens andagter, selvom det naturligvis ikke kan afvises, at tallet alene henviser til antallet af enkelte bønner i fadervor og til antallet af dage i ugen.

Som eksempel på en andagt over en enkeltbøn i fadervor skal nævnes andagten over fadervors første bøn. Denne læses, hvorefter deltagerne betegner sig tre gange med korsets tegn, under afsigelsen af ordene: »Raade Gud-Fader! Raade Gud-Søn! Raade Gud-Helligaand!«. Herefter læses GT Sl. 95, 1-3 og salmen »Gud Helligaand, Du Trøstermand, Lær mig Abba at sjunge« synges. Derpå følger en lang og inderlig bøn, som naturligt er rettet til »Vor Fader i Himmelen«, hvori Guds nåde anråbes ... »lad dit Faderhjerte staae aabent for os, dine Hænder være udbredte imod os, saa vi røres ved dit faderlige Aasyn ... nu ere vi faldne af dit Samfund, nu vanhelliger vi dit Navn og forsømme dit Ord, som os beder dog saa mindelig, at vende om fra ham, der bedrager os i Synden og dræbe os i Døden ... Hellige Fader! Lær os at bede i vor Frelzers Navn, giv os din Naade, at annamme dine Gaver«, hvorefter bønningen slutter med fadervor i sin helhed. Herefter følger et

ligeledes langt og inderligt takkesuk, hvori Gud Fader, Gud Søn og Gud Helligånd takkes »... du er vort Hiertes Klippe, al vor Trøst og vor Deel evindelig. – Ak milde Fader! Hvor er det sødt, at smage din Naade i dit Samfund, hvor er det saligt at hellige dit Navn i vore Hierter, læg dit Ord paa vor Tunge, og din Røst i vor Stemme ...«, hvorefter fadervor atter bedes i sin fulde ordlyd (p. 8). Salmen »Tak Jesu! For det Livsens Ord;/ Lad det mig Manna være ...« afsynges, hvorpå læses GT Sl. 146. 5-6, hvorefter der afsluttes med at gentage den indledende rådebøn.

1834, Frederik (Friedrich) Adolf Greve af Holstein (1784-1836):

Den aandelige Morgendrik for christelige Sjele» (231 s.)

Denne udgivelse af lægmanden, juristen og godsejeren F.A. Greve af Holstein anses for at være et selvstændigt arbejde, selvom forfatteren angiver, at inspirationen til dagbogen kommer fra en tysk dagbog »Biblische Denksprüche auf alle Tage des Jahres« af teologen og præsten Christian Friderich Callisen (1777-1861), Slesvig. På titelbladet angives, at der er tale om 1. hefte, men efterfølgende hefter ses ikke udkommet

Dagbogen indeholder andagter til hver dag i kirkeårets 1. kvartal, og hvert andagtsstykke indledes med et fuldt udskrevet bibelstykke, således at den andagtssøgende ikke behøver at have en Bibel ved hånden. Herefter følger en betragtning eller udlægning af det pågældende stykke, afsluttende med en eller flere salmestrofer, der skal tjene til at gøre »Bibelstykket tydeligere og anvende det nærmere paa Livet, og med et Vers af Kingos eller Brodersons Psalmer ... at indprente dets Hovedtanke fastere i Hjertet og Hukommelsen« (p. III). Forfatteren finder det vigtigt på en alvorlig måde at forholde sig til, hvad Bibelen har at fortælle som ord fra Gud, for Guds Ord er nyttigt og gavnligt i alle ting og bidrager til forjættelsen både i livet og i døden.

Udgivelsen skal uden tvivl ses i lyset af den udvikling, som forfatteren gennemgik i 1820-erne, og som vil blive nærmere beskrevet i afsnit IV, idet det dog allerede her skal nævnes, at denne udvikling havde til følge, at der en overgang skabtes og plejedes forbindelser med teologen og præsten Bone Falch Rønne (1764-1833), som ligeledes beskrives i dette afsnit. Denne havde allerede på dette tidspunkt gjort et stort arbejde for udbredelse af missionsefterretninger og traktater,²⁰ men siden kom forfatteren under indflydelse af de sognepræster, som han i følge

20. VÆK b. II, p. 17.

patronatsretten havde kaldet, og blev herved påvirket i retning af en grundtvigsk kristendomsforståelse.

Betragtningerne til de enkelte dage er korte og består i en udlægning af det til den pågældende dag udvalgte bibelstykke. Til den 5. januar er teksten GT Es. 40.28-31, og heri fortælles om Gud, at han er den, der giver den trætte kræfter. Dette forklares på den måde, at det er vigtigt under alle forhold at have en fast tro på Gud. Hermed vil mennesket være trygt i alle trængsler, som måtte komme, og selvom et menneske på et tidspunkt i livet føler sig som apostlen Peter på havet og gør hans råb om frelse til sit eget, da vil Gud strække sin frelsende hånd frem for at rejse den synkende. »Med Hjertets inderligste Ydmyghed maae vi føle, at vi selv kan intet, men see og erkjende, at det er Gud, som virker alt i os ... han (vil) ogsaa fuldende det gode Værk, som han har begyndt i os, og være stærk i den svage« (p. 87).

Dagbogen fremstår som let læselig og vedkommende, og når betænkes, at forfatteren fra århundredets begyndelse på flere områder og i oplysningstidens ånd havde arbejdet for at skabe bedre forhold for almuens ved landboreformer, afskaffelse af hoveriforpligtelse og ved skolars oprettelse, kan udgivelsen ses i forlængelse heraf og fremstå som et eksempel på, at det gode og sande menneskeliv både har en materiel og immateriel dimension.

1835, Anonym: »En liden Huus-Postill, bestaaende af adskillige Opsankninger paa Herrens Mark til daglig Opbyggelse« (50 s.)

Denne udgivelse indeholder andagter til hver dag i januar og februar måneder, og det er overvejende sandsynligt, at den anonyme forfatter har forestillet sig efterfølgende bind med andagter til årets øvrige måneder, men disse ses ikke udkommet.

Hver andagt indeholder et bibelstykke, hvorpå følger en kort betragtning for at slutte med rimede opsamlinger, og de enkelte andagter bærer signaturen n., a., eller m., hvilket muligvis indikerer, at der har været flere forfattere til andagterne. De afsluttende rimede opsamlinger består enten af salmestrofer som Luther's »Vor Gud han er saa fast en Borg« (p. 9) eller litterært og sprogligt primitive vers.

Sidstnævnte indikerer sammen med den kendsgerning, at egentlige teologiske begreber eller termer aldrig eller kun sjældent ses anvendt, at der bag anonymiteten gemmer sig en lægmandsudgivelse. Dette imødegås imidlertid af forfatteren m. i betragtningen til 3. januar, i hvilken han betegner sig selv som igennem mange år at have været »en Lærer i Christi Kirke«, og alligevel har han aldrig forstået, hvad arvesynd er og

indebærer, hvorfor det ikke med rimelig sandsynlighed kan fastslås, hvorvidt der er tale om en dagbog forfattet af lægmand/lægmand eller teolog(er). Den betragtning, hvori denne bekendelse forekommer tager sit udgangspunkt i NT Rom. 3,10-13 og 23, hvor der tales om retfærdighed, forstandighed og uduelighed. Alene Kristus er retfærdig, siger forfatteren, mens alle andre er uduelige, fordi de har syndet. Af den årsag fattes dem Guds ære. Her er det, at forfatteren bekender sig som havende været lærer i Kristi Kirke igennem mange år, og alligevel har han aldrig kendt til arvesynden på anden måde, end at »de Lærde disputerede vel om den oprindelige Synd, men de sagde, at den var borttagen i Daaben«. Den oprindelige eller medfødte synd er og bliver skjult, mener han, og bliver ikke åbenbaret ved menneskets egne kræfter, fornuftsslutninger eller spekulationer, da disse kun medvirker til i højere grad at undskylde eller forsvare, hvad arvesynd i virkeligheden er og består af. Det eneste, som er i stand til at afdække læren om arvesynden, som kristeligt set er vanskelig at have med at gøre, er Guds Ord, således som det er åbenbaret i Bibelen, »ved hvilket denne Naturens græsselige Besmittelse og feil kan aabenbares.«

Som helhed betragtet vidner udgivelsen om solid indsigt i Bibelen, men næppe om betydelige teologiske overvejelser.

1837 (opr. 1750), *Friderich (Frederik) Boye (1715-1759):*

»Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, den især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser« v. Ole (Oluf) Peter Holm Larsen (Skræppenborg) (410 s.) Denne dagbog, som i perioden atter udkommer i 1846 og 1850 var i brede kredse bedre kendt under betegnelsen »Boye's lille Skatkiste«, hvilken benævnelse er påtrykt senere udgivne eksemplarer.

Teologen og præsten F. Boye blev student 1736 og teologisk kandidat 1741, og efterfølgende ansattes han som lærer ved Det kongelige Vaisenhuus 1745 efter først at have været privatlærer i København. 1750 blev han personlig kapellan hos sognepræst Christian Langemach Hansen Leth (1701-1764) og samtidig kateket i Trinitatis Kirke i København, men bevarede samtidig forbindelsen med Det kongelige Vaisenhuus. Igennem sognepræsten til Trinitatis Kirke kom han i forbindelse med sognepræst Henrik Jensen Gerner (1701-1786), Vor Frue Kirke i København, der var bekendt med førnævnte C.L. Leth, idet de havde været nabopræster i hhv. Vaale-Undrumsdal og Sandehoved (Sandefjord) Pastorater i Norge. Begge præster var stærkt påvirkede af den hallensiske (franckiske) pietisme og havde oplevet, at deres for-

kyndelse skabte egentlige vækkelser i deres pastorater. Med et par års mellemrum i 1736 og 1738 fik de imidlertid embeder i København, hvor de fortsatte og udbyggede deres venskab og kirkelige aktiviteter, hvorved Boye blev påvirket af deres forkyndelse. Under indflydelse af det i 1739 oprettede københavnske Brødresocietet, hvis aktiviteter allerede i 1741 blev bremset ved Konventikelplakaten, ændredes især for Henrik Gerners og Boye's vedkommende forkyndelsen i herrnhutisk pietistisk retning, hvorefter evangeliets betydning som faktor i omvendelsen og forsoningen ved Jesu blod og sår blev centrale elementer i forkyndelsen. Dette fremgår umiddelbart af omhandlede udgivelse. Leth udgav på eget initiativ anonyme opbyggelige skrifter, og det er overvejende sandsynligt, at Boye har været medarbejder ved disse udgivelser.

Skatkisten indeholder 365 udvalgte bibelstykker fra både Det gamle og Det ny Testamente, hvortil kommer en salmestrofe til hver dag, og bogen tilegnes prinsesse Charlotte Amalie med ønsket om et glædeligt nytår. Efter tilegnelsen følger en bøn på vers, hvori skatkisten beder om at måtte blive brugt til det formål at opbygge: »... Min Autor ringe er, men jeg er ikke ringe,/ Skjønt jeg er liden, kan jeg store Ting frembringe,/ En Uskatterlig Skat af Evangelio./ En Skat, som give kan et bange Hierte Ro./ Hvert Blomster i mig er ved Jesu Kors oprunden./ Hvert Blomster er probat til Lægedom befunden ...«

Dagbogen udkom i 1. oplag i 1750, hvorefter fulgte en række oplag i sidste halvdel af 1700-tallet, inden P. Larsen Skræppenborg tog initiativ til en nyudgivelse i 1837, i øvrigt samme år som han udgav Karl Heinrich von Bogatzky's »Gylden Skat-Kiste for Guds Børn, hvis Liggende-fæ er i Himlen«, som siden vil blive undersøgt. Herefter udkom bogen i 1846 og 1850, idet sidstnævnte to oplag var forsynet med to tillæg af forfatteren. I resten af 1800-tallet og et stykke ind i 1900-tallet oplægges udgivelsen på ny, senest af Kristeligt Folkebibliothek 1917. To foregående udgaver fra 1888 og 1895 indeholder et forord af teologen og præsten Vilhelm Beck (1829-1901), som i 1861 blev toneangivende i Kirkelig Forening for Indre Mission. Der hersker usikkerhed om, hvor mange gange skatkisten er blevet udgivet, da senere udgivere tilsyneladende ikke har haft kendskab til alle foregående udgivelser, hvilket spores af deres numeriske rækkefølge. Således benævnes udgivelsen i 1847 som 7. oplag, mens udgivelsen i 1850 benævnes 6. oplag, i 1860 8. oplag, i 1863 8. oplag, i 1865 9. oplag og i 1867 9. uforandrede oplag, men der er registreret 17 danske udgivelser og oplag foruden to norske.

1828 og 1844-1853, Nis (Niels) Jensen Kristiansen Thornum (1796-1856): »Himmelstigen eller Anviisning, hvorledes en troende Sjæl ideligen, ligesom tilskyndet af det Nærværende, kan opsvinge sig til Gud og Jesum i Dag, nærmest for den lærvillige Skoleungdom« (72 s.) og »Dagligt Opløftelses-Offet for Naadens Throne paa Veien til Evigheden« (527 s.)

Ovennævnte udgivelser er forfattede af lægmanden og læreren N.J.K. Thornum. Førstnævnte er en dagbog med 16 morgen- og aftenandagter samt såkaldte før- og efter andagtsøvelser, hvortil kommer 88 andagtsstykker til brug i forskellige dagligdags situationer, som »Under Arbejdet«, »Naar man vasker sig«, »Naar man faar nye Klæder«, »Naar man afrager sit Skiæg« og »Naar man reder sit Haar«. De enkelte andagter har alle samme ydre form, idet der indledes med et udskrevet bibelstykke, hvorpå der læses eller synges en salmestrofe, og andagten slutter med en salme, hvis nummer henviser til Evangelisk-christelig Psalmebog. De fleste salmestropher er forfattede af ham selv, mens andre er skrevet af andre forfattere. Udgivelsen er tilegnet Amtmand Johansen som forfatterens velgører og beskytter samt Amtsprovst Høxbroe, som betegnes som hans velgører og velynder.

I forordet erindres læseren om vigtigheden af at bede og arbejde, »O! ville vi nu kun agte og stedse følge denne korte, men kjærnefulde Viisdomsregel, da skulle Synd og Elendighed paa Jorden aftage, ligesom Guds frygt og Lyksalighed tiltage, og Herrens Velsignelse desto rundeligere falde i vor Lod baade til Liv og Sjæl!«. Formålet med udgivelsen er at tale opbyggeligt om Gud og den korsfæstede Kristus, om død og evighed i en verden, som på trods af megen gavnlige oplysning og sociale forbedringer stadig henligger i mørke og fordærv. Det kan især den lærvillige skoleungdom råde bod på, men grundvolden hertil skal lægges af forældre, lærere og andre kristeligt sindede børnevenner, hvis anliggende og ansvar det er at bringe børnene på rette vej, for »vi ere alle, i Forhold til den mægtige aandelige Fader, svage, trængende Børn, som burde uafladeligen bede og bekjende: Gud! Vær mig Synder naadig!« Fortalen slutter med et ønske om, at bladene »maa værdiges en kjærlig Modtagelse som et lille Hjælpemiddel og et veiledende Vink til at forherlige Gud i mange dyrt medgienløste Sjæle ...«.

Andagt nr. 59 bærer overskriften »Ved Naturens Udtømmelse«, og her indledes med det udskrevne bibelstykke fra NT Ef. 5, 20: »Takker altid Gud og Faderen for alle Ting i vor Herres Jesu Christi Navn«. Herpå følger strofen »Gud! Jeg dig med Rette priser,/ For Naturs-Udtømmelse;/ Dersom du mig ei beviser/ Her din Hielp og Lettelse,/ O! Da

blev jeg Ormen Liig,/ som maa krympe, vrie sig,/ Indtil Døden gjør en Ende/ paa dens Smerte og Elende.« Herefter synges som afslutning nr. 330 »O Gud! Hvad er et Menneske ...«

Udgivelsen »Dagligt Opløftelses-Offet for Naadens Throne paa Veien til Evigheden« udkom i hefter i perioden 1844-1853²¹ og indeholder salmer til hver dag i året, sommetider blot en enkelt salme, mens der andre gange gives forskellige valgmuligheder. Hvert hefte bærer på titelbladet et bibelstykke, som skal tjene som ledetråd for salmerne i det pågældende hefte, og bibelstykket ledsages ligeledes på titelbladet af en af ham selv forfattet strofe som udlægning eller kommentar. I februarheftet indledes med NT Johs. 6, 63 »De Ord, som jeg taler til Eder, ere Aand og ere Liv«, hvorefter bringes følgende vers: »Meer og meer, o! lad os smage/ Saft og Kraft af Dine Ord;/ Meer og meer, o! lad os drage,/ Jesu! Frem i Dine Spor;/ Meer og meer, o! lad os kjende/ egen Afmagt, store Brøst,/ Meer og meer til Dig os vende,/ Ak! Om Naade, Liv og Trøst.«

Hefterne indeholder 570 ud af de ialt ca. 900 salmer, som forfatteren livet igennem skrev, uden at nogen dog blev optaget i officielle salmebøger,²² og de er tænkt som redskaber til daglig opbyggelse og er inderlige uden at være sentimentale. De første salmer er præget af en rationalistisk kristendomsopfattelse, mens senere salmer fremstår som alment pietistiske i deres forkyndelse.

Tyske dagbøger

1802, Johan Christian Seyffert.²³ »Nye Aftenandagter paa hver Dag i Aaret, b. I-II« (748 s.) v. B.L.F. Roos (»Neue Abend-Andachten auf alle Tage des Jahres«, 1805)

I perioden udkommer en række udenlandske fortrinsvis tyske dagbøger i dansk oversættelse og bearbejdelse, og ovennævnte udgivelse er angiveligt en oversættelse efter 4. originale tyske udgave.²⁴

21. I Det kongelige Biblioteks samling mangler hefterne fra juli-august og september måneder.

22. NJK

23. Det har ikke været muligt at indhente biografiske fakta om forfatteren herunder fødsels- og dødsår, da disse i følge Statsbiblioteket ikke er nævnt i tilgængelige tyske opslagsværker. De bibliografiske oplysninger stammer fra GSV, som omtaler et ret omfattende forfatterskab, men som ikke bringer yderligere fakta.

24. Det danske udgivelsesår er imidlertid usikkert, da GSV flere steder angiver 1805 som udgivelsesår for såvel »Neue Abend-Andachten auf alle Tage des Jahres« og »Neue Morgen-Andachten auf alle Tage des Jahres«.

Som titlen antyder, indeholder dagbogen aftenandagter til hver dag i årets løb i skikkelse af et andagtsstykke eller en betragtning med udgangspunkt i et kort bibelstykke fra enten Det gamle eller Det ny Testamente, og hver andagt afsluttes med en salmestrofe. Dagbogen er tilegnet direktion og damer på Vemmetofte Kloster og er, som det kun er tilfældet med få udgivelser på denne tid, forsynet med et træsnit. Dette er udført af kunstneren Friderich Sc. Det forestiller en bedende kvinde ved et flammende murstensalter, som er anbragt i naturen.

I forerindringen meddeler forfatteren, at hensigten med udgivelsen er at vække gode tanker og at foranledige fromme følelser i læsernes hjerter, men samtidig hermed er det hans ønske at foredrage egentlige religionssandheder, da disse efter hans opfattelse »have største Indflydelse paa Hiertets Forbedring og Beroligelse«. Religionssandhederne bringes ikke for deres egen skyld, men for at de kan finde anvendelse på »Dagstiden og de forhaanden værende Omstændigheder ... Mit varme, inderlige Ønske til Gud er opfyldt, naar det Lidet her siges om Christendommens Bud og Lærdomme, maa tiene til en velsignet Anledning, til siden i Stilhed at tænke videre derover, og dernæst i sine Tanker og Gierninger villigen overgive sig til Sandhedens Virkninger til Salighed«.

Hertil kommer, at dagbogen skal tjene det pædagogiske formål at medvirke til et nøjere kendskab til Bibelen og Bibelens indhold, hvorfor enkelte af de bibelstykker, som ligger til grund for betragtningerne, er forklarede, når forfatteren har skønnet det nødvendigt.

Dagbogens forkyndelse er rationalistisk neolog, og menneskets lykke vægtes højt i betragtningerne, der litterært er holdt i jeg-stil, hvilket medvirker til deres inderliggørelse, da læseren umiddelbart kan gøre forfatterens ord til sine egne. Der er intet at frygte i hverken livet eller døden, da Guds forsyn, omhu og beskyrmelse aldrig svigter, »Saaledes smager Hvilen sød, og den vil heller ikke blive afbrudt ved nogen pludselig Skræk eller Angest for Uhelds eller Fordærvelse«.

Betragtningerne er inderlige og taler til hjertet, men på intet tidspunkt forfalder de til at være sentimentale, hvad ikke sjældent ses i den sene oplysningstids eudaimonistiske udgivelser.

1809-16 og 1828, Johann Heinrich David Zschokke (1771-1848):

»Andagtstimer til sand Christendoms huuslig Opbyggelses

Befordring« (2939 s.) og »For Hjertet paa Veien til Evigheden« (619 s.) v. J. Thisted (»Stunden der Andacht zur Beförderung wahren

Christentums und häuslicher Gottesverehrung«, b. I-VIII, 1809-1816)

Ovennævnte dagbøger er oversættelser og bearbejdelser af den tysk/schweiziske teolog og politiker J.H.D. Zschokke's »Stunden der An-

dacht ...«, og i begge tilfælde er udgiveren den danske teolog og præst Jørgen Overgaard Thisted (1795-1835). Dagbøgerne er to blandt flere eksempler indenfor den opbyggelige litteratur på, hvorledes andagtsbøger kan anvendes i andre teologiske sammenhænge end den, de er blevet til i. Forfatteren var således som rationalist forpligtet på oplysningstidens kristendomsforståelse og formåede at bringe naturfølelsen, dyden og den sædelige livsorden i overensstemmelse med hinanden, hvilket er bærende i forfatterens særegne fromhed.²⁵ »Andagtstimer til sand Christendoms huuslig Opbyggelse« består af i alt 8 bind, som er samlet af ugentligt udgivne hefter, som hver indeholder to betragtninger. Bind I-IV bærer titlen »Andagtsbog for en Christelig Familie«, bind V »Andagtsbog for Ungdommen«, bind VI »Gud i Naturen«, bind VII »En Christen og Evigheden« og bind VIII »Guds Rige paa Jorden«.

I forordet om hensigten med og brugen af dagbogen noterer udgiveren, at han har taget initiativ til udgivelsen »for at kalde Andagten tilbage, reise de Nedbøiede (og) veilede de Vildfarende« (p. 3). Jesus skal være den første husven i enhver kristelig familie og hans ord og velmente råd skal lede familiemedlemmernes ånd i de daglige gøremål. Mindst en time ugentligt anbefales til husandagt og gerne om søndagen, da denne »er Christenhedens almindelige og høitidelige Hviledag. Den tilhører Andagten«. At holde andagt er vejen til opnåelse af salighed, hvorfor også den daglige andagt er vigtig, og han anbefaler, at man morgen og aften på alle dage i ugen samles i familierne og læser de stykker fra søndagens andagt, som i særlig grad har talt til ens hjerte. Da vil stuen, i hvilken andagten holdes, blive til et tempel og deltagerne til en forsamling af troende. Han anbefaler, at børnene inddrages, »... spørg Eders Børn om det, der er forelæst, og forklarer dem, hvad de ikke have forstaaet (p. 5). Fortalen slutter med en bøn, hvori Gud gøres til drivkraften, »... Du kan og vil ogsaa tee din Kraft i min Svaghed, og lade mig være, hvad jeg attraaede, et Redskab i Din Haand til mange Sielses Frelse. Villien havde jeg, men Gierningen hører Dig til« (p. 6).

Herefter følger forfatterens egen fortale, hvor han begrundet initiativet til udgivelsen med, at han har mødt mange hjerter, som brændte af længsel efter forbedring og forsoning med sig selv og forening med Gud, og »Overalt fandt jeg Blikke, ei fæstede blot paa denne Jord, men ogsaa paa den Verden, der venter os efter Døden.« Mennesket synes imidlertid at være i besiddelse af et dobbelt hjerte i brystet. Det ene bærer man med sig til kirke, og det andet tages i brug, når man forlader kirken og tager del i hverdagslivets tummel. Forfatteren medgiver, at

25. Erich Wenneker i BAU, b. XV, sp. 1588 ff.

han overalt, hvor han er kommet, har mødt religion, men kun sjældent religiøsitet, – guds frygt, men sjældent gudskærlighed, – hellige forsætter, men sjældent hellige handlinger, og Kristi offentlige tilbedere, men sjældent Kristi disciple og efterfølgere. Målet er »at befordre sand Christendom ved at gienoplive huuslig Andagt og Fromhed«, der, som det anføres i flere af betragtningerne, mange steder er gået af brug. I og med at verden er blevet materialiseret, er den religiøse sans kølnet med svigtende husandagt og kirkegang til følge. For at vende billedet er det nødvendigt at inddrage børnene, da andagtstimerne vil indvirke på barnets hjerte og fremkalde religiøse følelser i dets bryst længe før de er i stand til at bruge deres forstand. Bønnen skal naturligt indgå i den huslige andagt, men det er vigtigt for afvekslingens skyld at skifte mellem forskellige bønner – »Aldrig maa den blive et tomt Hukommelsesværk ... hellere en enkel, en inderlig Tanke, helliget Gud; hellere et stumt Suk til ham end en andagtsløs Bøn« (p. 5), og vigtigt er det endvidere, at hele sjælen inddrages i andagten.

Forfatteren giver en række eksempler på rette huslige andagter udenfor de egentlige andagtstimer, – når naboers lig bæres forbi døren og den fromme husfader med en vemodig anelse trykker sin hustrus hånd, og tanken om evigheden bliver dobbelt levende i begges bryst, og deres håb hæver sig til det altstyrende forsyn, – når i den omgivende natur lærker og nattergale synger af glæde over, at naturen er genfødt og mennesket tolker det som et skabelsens underværk, hvorefter sjælen gribes af en glad og herlig følelse, – når ved den huslige andagt alles andagt tændes og alles forstand opklares ved at dyden viser sig i sin skønhed og dårskaben i sin latterlighed, »vi vorde bedre, idet vi høre og lære; i Hjertet træder vi Guddommen nærmere – her er huuslig Andagt!« (p. 7).

Sidst i værket er anbragt et udførligt indeks over samtlige anvendte andagtsstykker i den hensigt at forøge værkets brugbarhed. Her omtales overraskende, at udgiveren havde til sinds at opgive sit forehavende, da der i forvejen kun havde tegnet sig 5-6 abonnenter, hvilket naturligvis ikke kunne skabe nogen økonomisk basis for udgivelsen. Da kom Gud til hjælp, idet han sendte »mig en trofast Bistand i den gamle, mig som en Fader elskende Fallesen,²⁶ der uanmodet talte Penge op paa mit Bord og sagde: »Lad nu staae til!« Og siden gjorde Gud, i vidunderlig Hast, af de sex Abonnenter en lang Liste, hvoraf der kun sjelden forsvandt et Navn, og aldrig uden at der kom To eller Flere igjen.« (p. 408).

26. Sognepræst Lorents Nicolai Fallesen (1757-1824), Trinitatis Kirke.

I samme efterskrift omtales en kritik af værket fra romersk katolsk hold, som betegner værket som værende satans værk. Kritikeren er Dr. Gudkjær Christelig, tidligere præst ved Petersklippe i Taaredalen, nu Beneficiat Petershjem i De Forklaredes Rige, og oversætteren imødegår den fremførte kritik punkt for punkt med eksemplers nævnelse. Nævnes skal endvidere, at »Stunden der Andacht ...« udsættes for kritik i en anmeldelse i Dansk Litteratur Tidende nr. 35, 1823 ved redaktør Peter Erasmus Müller, hvilket senere samme år medfører udgivelse af skriftet »Antikritik over Stunden der Andacht eller svar til Recensenten« af den dansk/norske teolog og præst Christian Erik de Thurah (f. 1794).

I efterskriften meddeler oversætteren endvidere, at han bevidst har undladt at oversætte bind VIII, uden dog at angive årsagen hertil. I stedet fremtræder bindet som en antologi med bidrag af bl.a. Harms, von Bruun, Milner, G.H. Schubert, F. Ehrenberg, W. Thiesz, J.G.H. Störig, C.F.A. Steinkopf, og F.C. Boll og med digte af bl.a. Klopstock, Terstee-gen, Gellert, Swenkendorf og Herdenberg. Den manglende oversættelse af den tyske originals oversættelse til dansk rådes der imidlertid bod på i 1829, da lægmanden og juristen Benjamin Georg Bang (f. 1793) udgiver »Den tænkende Christen eller Jesus og Livet«. Denne indeholder 54 andagtsstykker med udgangspunkt i en kort tekst, men andagtsstykkerne har mere karakter af egentlige afhandlinger end i de foregående bind, hvorfor bogen ikke er medtaget her. Men for fuldstændighedens skyld skal her anføres indholdet af dette bind. En bred vifte af emner betragtes, som kampen mellem det gode og det onde, kirken, mennesket som Guds redskab, mission, kirkehistorie, kirken i vore dage, vantro og fritænkeri, hvortil kommer en række afhandlinger om Jesus og apostlene, og bindet slutter med en betragtning om kristendommens rolle i fremtiden. I betragtningen »Kampen mellem det Gode og det Onde« fremhæves tre ting, der vidner om Gud og om menneskets bestemmelse, »1. Den hellige Skrift, 2. Naturen og 3. Det menneskelige Kjøns Historie«. Ikke tidligere er det menneskelige køns historie gjort til genstand for beskrivelse eller er blevet betragtet fra Guds synsvinkel. Ganske vist findes der megen historisk litteratur om dette emne, men de er »fremstillede af uværdige Personer, til hvilke vi dagligt see Sidestykker omkring os ...« (p. 3). Det er mennesker, som kryber for magten og kalder penge og æresposter for deres højeste gode, og som gerne taler om dyden, men aldrig praktiserer den.. Den, der i sandhed vil fremstille menneskeslægtens liv, skal være af ånd og ophøjet over det jordiske liv, og forfatteren giver en række eksempler på, hvordan alle tildragelser i menneskeslægtens historie udspringer af kampen mellem det gode og det onde, det åndelige og det dyriske, det guddommelige og det jordi-

ske. »Og i denne Mørkets og Lysets, Vildfarelsens og Sandhedens, det Ondes og det Godes almindelige og svære Krig, har enhver af os sit anviste Sted paa den uoverseelige Kampplads ... Træd (derfor) under Guds Fane for Dyd, Retfærdighed og Menneskelykke! Din hærfører er Jesus Christus!« (p. 11).

Den anden udgivelse med udgangspunkt i Zschokke's »Stunden der Andacht ...« er »For Hjertet paa Veien til Evigheden« fra 1828, ligeledes med J. Thisted som oversætter og udgiver. Denne indeholder korte betragtninger til hver dag i året og ligeledes korte bønner, men ingen salmestrofer. I betragtningerne gennemgås Guds frelseshistorie fra en indledende tale om, hvem Gud er, og hvad Gud vil. Syndefaldet benævnes som menneskets skilsmisse fra Gud, og Jesus er forsoneren, der vil bringe mennesket tilbage til det sted, hvor det i kraft af sin skabelse hører hjemme. Herudover betragtes Jesu historie fra fødsel over død og opstandelse til himmelfart, og bestandigt holdes læseren for øje, hvilken betydning de enkelte begivenheder i Jesu liv har haft og stadig har i menneskeslægten historie. Enkelte af betragtningerne stammer fra før omtalte bind VIII, mens enkelte er hentet fra de øvrige bind og således er genbrugt.

*1825, Ernst Joseph Gustav de Valenti (1794-1871): Haandbog til Brug i Aftentimerne, eller Feiraften-Haandbog for alle dem, der længes efter den sande Hvile« (162 s.) v. anonym oversætter
(»Feierabendbüchlein für Alle, die sich nach der wahren Ruhe sehnen«, 1822*

Denne dagbog, hvis forfatter er teologen og lægen Dr. de Valenti, hvilket angives på titelbladet, indeholder såvel fortale som afskedsord til læserne, og i sidstnævnte fortæller forfatteren, at han er ansat som læge i Stadt Sulza i Weimar, Tyskland, og at det netop er hans erfaring som læge og det dermed forbundne store fysiske og psykiske pres, der spiller den væsentligste rolle for hans tanker om Gud (p. 161) Han ville ikke være i stand til at klare det ofte umenneskeligt store arbejdspress, hvis ikke han havde Guds Ord at støtte sig til, og det er hensigten med udgivelsen, at læseren skal erfare det samme. Dagbogen henvender sig til den del af almuen, som ikke er kirkelige, hvilket viser sig derved, at de efter en vielse i kirken vender den gudelige fest til en satansfest. Det syndige menneske sættes over den uplettede natur, hævder han, og alene mennesket, som er skabelsens mesterstykke, er udtrådt af den hellige orden. Ethvert menneske har i dets hverdag og daglige liv brug for Guds Ord, og hensigten med at udsende dagbogen skal ses i lyset af, at

det er forfatterens ønske at pege på Bibelen som værende Guds Ord og på dagbogen som en vejviser til denne. Således fremstår de enkelte andagtsstykker som redskaber i pædagogisk øjemed, da »Intet uden alee-
ne den treenige Guds rene Ord formaaer at forløse de arme mennesker af deres mangfoldige Jammer (p. V) ... jeg ønsker, at I maa læse den om Aftenen i Eders huuslige Kreds. Med Ærefrygt for Bibelen skal den fylde Eder ...« Siden skal læseren lægge dagbogen til side, og som erstatning herfor skal Bibelen træde i dens sted, således at man der kan finde skatten i Guds Ord.

Forfatteren, som i det følgende kort skal biograferes, påbegyndte efter endt skolegang det lægevidenskabelige studium, som i 1818 afsluttedes med embedseksamen fra Universitetet i Weimar. Herefter arbejdede han som praktiserende læge, men allerede i studietiden tog han afstand fra den rationalistiske supranaturalisme, hvor erkendelse af religiøs sandhed kan erhverves ved at betragte naturen uden anden åbenbaring. Dette førte siden til en egentlig omvendelsesoplevelse, uden dog at tidspunkt eller sted opgives, da han på vej hjem efter et sygebesøg hørte vægteren synge: »Seele, geh' nach Golgatha«. Denne begivenhed førte til, at han i såvel arbejde som udenfor arbejdstid påbegyndte et virke som pietistisk lægprædikant, og snart indledtes en konventikelvirksomhed, uagtet at dette ifølge den tyske konventikelplakat fra 1714 var forbudt, når konventiklerne antog størrelser, som overskred de snævre grænser for simpel husandagt. Forinden havde han dog præciseret sine synspunkter i skriftet »Über den Verfall der protestantischen Kirche« (1821), hvor han lagde stor afstand til rationalismens tanker og ideer. I 1823 ansattes han som læge i Düssenthal ved Düsseldorf, og her udviklede han tanken om den tætte sammenhæng mellem et menneskes psykiske tilstand og dets moralske liv, hvor sidstnævnte er bestemt af Guds Ord i de bibelske skrifter, hvilken tanke senere udfoldedes i udgivelsen »System der höheren Heilkunde (1826) og siden i »Handbuch der Pastoralmedizin (1831). Samme år flyttede han til Basel i Schweiz og fik der tilladelse til som lægprædikant at afholde søndagsandagter i St. Martins Kirche, hvorefter han efter voldsomme angreb på byens universitet og dets vantro lærere måtte flytte til Bern, hvor han aflagde teologisk prøve, som imidlertid aldrig blev indgang til et præsteembede. Til gengæld koncentrerede han sig i de følgende år om sit forfatterskab, som i teologisk henseende beskæftigede sig med dogmatiske emner udover, at han forfattede anelige mængder af opbyggelige skrifter.

Dagbogen indeholder 7 kapitler, hver bestående af betragtninger til hver af ugens dage, samt et kapitel om lignelsen (parablen) om kongesønnen, foruden før nævnte fortale og afskedsord, og i første række

henvender den sig til borgere og landmænd, men forfatteren er af den overbevisning, at dagbogen kan finde anvendelse af enhver dannet, som endnu ikke kender Bibelen. Herudover er det hans udtrykte ønske, at velhavende borgere vil forære bogen til almuens mennesker, ja endog til betlere, for at også de kan drage nytte deraf, fordi det, som alle mennesker uanset stand længes efter, er den sande hvile og velsignelsen, og det eneste sted, hvor den findes og kan blive mennesker til del, er i Guds Ord, således som det er åbenbart i Bibelen.

Selvom de enkelte dages betragtninger ifølge fortalen skal kunne bruges »om aftenen i Eders huuslige Kreds« synes de nu ikke særligt velegnede dertil, men derimod nok som opbyggelig læsning til eget brug, selvom de salmestrofer, som er integreret i betragtningerne, synes at indikere at dagbogen først og fremmest har en liturgisk anvendelsesmulighed. Flertallet af salmestrofer bærer ikke nogen forfatterangivelse, mens enkelte angives at være skrevet af bl.a. Luther og Woltersdorf.

1830, J. Nissen:²⁷ »Bønner for Ungdommen« (48 s.) (Fra »Lesebuch für Eltern und Erzieher, für Pfarrer und Schullehrer«, 1829 af Gustav Friderich Dinter (1760-1831))

»Pestalozzi ist König der Unterklasse, Sokrates König der Oberklasse. In der Mittelklasse geht das Kind von jenem zu diesem über, nachdem es seine Kraft verstattet. Beide Männer arbeiten dahin, sich selbst entbehrlieh zu machen«. Udtalelsen tillægges som pædagogisk grundsætning den tyske teolog, præst og pædagog G.F. Dinter,²⁸ hvis bønner i vid udstrækning er anvendt i ovennævnte udgivelse, hvorfor udgivelsen betragtes som en oversættelse på trods af, at J. Nissen står som forfatter.

Bogen består af to dele, hvoraf den første del indeholder versificerede bønner til hver dag i ugen, mens anden del indeholder særlige bønner, herunder morgenbøn, bøn ved undervisningens begyndelse og op-hør, før og efter måltidet samt bønner til de kirkelige højtider.

1. dels bønner er enkle og letforståelige, og vægten lægges på skolebarnets hverdag, der leves i troen på og bevidstheden om, at barnet altid er skærmet af Guds kærlige hænder, som det kommer til udtryk i tirsdagens morgenbøn (p. 5) »Intet Ondt din Skabning hændte,/ Intet Uheld, Gud, mig traf./ Hver en Fare du afvendte,/ Tryk og quægsom Søvn du gav,/ Og med styrket Kraft og Mod/ Leiet jeg igjen forlod.« Mens bønnerne i 1. del forekommer at være uden egentligt teologisk retnings-

27. Forfatteren kan ikke nærmere identificeres, da han hverken er nævnt i ERS, DBL, EHR, WIB eller NED.

28. BAU, b. 1, sp. 1312 ff.

præg, kommer forsoningen anderledes til udtryk i 2. dels bønner. Her optræder Gud ikke blot som det kærlige forsyns Gud, men der lægges vægt på Kristi forsonergerning »... thi med sit Blod har han stadfæstet den Sandhed, som han forkyndte os. Hellere ville han døe, end afvige fra den Bekjendelse, at han var din Søn, af dig bestemt til de Fortabtes Frelser ... Han døde til Trøst for de Bedrøvede ... Ogsaa for mig døde han til Syndernes Forladelse« (p. 43) Denne forsonergerning giver mulighed for at se gravens mørke i et andet lys, nemlig i lyset af Guds aldrig svigtende kærlighed og omsorg, og på samme måde som Jesus ikke selv frygtede sin sidste time, skal mennesket heller ikke gøre det, for »hans Død giver os den Forsikring, at Jorden ikke er det eneste Øvelsessted for vore Kræfter; at de, for hvilke Gud hengav sin Søn, ikke ere tabte i Døden« (p. 45).

Det var på det pædagogiske område, at G.F. Dinter kom til at øve størst indflydelse i sit forfatterskab, og hans udgivelse »Schullehrerbibel« (1826-1830), som er en udførlig kommentar til både Det gamle og Det ny Testamente, som lod de bibelske fortællinger se i et rationalistisk neologt lys, vandt stor udbredelse, om end udgivelsen blev kraftigt modarbejdet fra spredte orthodoxt-pietistiske, herunder herrnhutiske kredse.

1831, *Christian Christoff Sturm* (1740-1786): »*Morgen-Betrachtungen og Bønner til hver Dag i Maaneden efter C.C. Sturms Unterhaltungen mitt Gott, samt Bønner til visse Fester og andre udmærkede Dage af forskellige Forfattere*« (116 s.) v.B.F. Rønne (»*Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden auf jede Tage des Jahres*«, 1768 og »*Jesus i Gethsemane eller Betrachtninger over Vor Frelses Lidelses-Historie*« (253 s.) v. J. Møller (»*Unterhaltungen der Andacht über die Leidensgeschichte Jesu*«, 1771)

Førstnævnte dagbog, som er et uddrag af teologen og præsten C.C. Sturm's dagbog, der dækker alle årets dage, indeholder andagter til hver dag i måneden. Hver af disse indledes af en salmestrofe, efterfulgt af betragtning og bøn for dernæst atter at slutte med en salmestrofe. Herudover er der andagter efter samme opbygning til kirkeårets store højtidler i nævnte rækkefølge: nytår, jul, påske og pinse samt til sidst en række hjertesuk for konfirmander.

I forerindringen, som er forfattet af B.F. Rønne, hvis virksomhed omtales i afsnit IV, skriver denne, at Sturm's dagbog er agtet, som kun få dagbøger er det, – »... jeg har derfor og fundet dem paa den fornemme Dames og den simplere Landsbye-Kones Bord; og Begge have erklæret dem for En af deres kosteligste Eiendomme«. Imidlertid er det for kost-

bart at udgive dagbogen i sin helhed efter den tyske originaludgave, hvorfor udgiveren nøjes med et uddrag, og han medgiver, at hensigten med udgivelsen er – under Guds velsignelse – at være et middel til »at vække nogle Sjele til Opmærksomhed paa det naturlige Menneskehjertes dybe Vanart og Fordærvelse, (som kalder på) vor Trang til vor Forsoner ... Maatte den være et Middel til nogle Sjeles Opbyggelse og Salighed« (p. 3). De anvendte salmestrofer er alle af Kingo og noteret med nummer, som imidlertid hverken passer på numrene i Aandelige Sjungekor, Den forordnede Kirke-Psalmebog eller Evangelisk-christelig Psalmebog.

Således indledes andagten til månedens 5. dag med strofen »Nu beder jeg og sukker/ Du med din kraftig Aand ...«, hvorefter følger en betragtning, hvori stilles spørgsmålet om værdien af den udvortes andagt, når hjertet er fjernet fra Gud. Gud ransager hjertet, og ingenting, end ikke de hemmeligste tanker, som et menneske kan gøre sig, er ukendte for Gud. Han ved, hvad der rører sig i menneskehjertet, som »er saa falsk, hykkelsk, kjærlighedsløst og fordærvet« (p. 14) Umærkeligt går betragtningen over i en bøn til Jesus, at han vil forsone hjertets skalkagtighed og ved sit eksempel og nåde gøre den bedende oprigtig og redelig for Gud og mennesker. Da vil Gud blive æret med troskab, og dette vil få indflydelse på den omgang med næsten, som dagen vil bringe, »See til mit Hjertes Redelighed og af Naade belønne mig« (p. 16). Andagten slutter med 2 strofer af Kingo's nr. 6.

Udgivelsen af Sturm's dagbog er et blandt flere eksempler på, hvorefter en udgivelse indeholdende rationalistisk forkyndelse umiddelbart kan tages i anvendelse i pietistiske kredse, hvortil udgiveren hører.

Den anden dagbog indeholder 35 andagter, som spænder fra 1. søndag i Fasten til dagen før Palmesøndag, 5. lørdag i Fasten. Hver enkelt andagt bærer en overskrift, hvorefter følger en salmestrofe, der som i førnævnte udgivelse er forfattet af salmedigteren Kingo, hvorpå følger et udskrevet bibelstykke efterfulgt af en betragtning herover, og herefter slutter andagten med endnu en salmestrofe. Udgiveren angiver i forordet, at han med denne dagbog har ønsket at give almuen »en Bog i Haand, der kunde styrke og befæste den i Troen paa Ham, der uagtet Verdens indbildte Viisdom, er og evig bliver Veien, Sandheden og Livet« (p. 3), og dertil er lidelseshistorien velegnet. Sturm's betragtninger finder han værdifulde, da han såvel har ærbødighed for helten fra Nazareth, som han har »inderlig Sandhedskierlighed og nøie Bekjendtskab med det menneskelige Hierte« (p. 3). Hertil kommer, at fastetiden i det tidlige forår er en udmærket lejlighed til at fordybe sig til opbyggelse,

inden man for alvor skal til at tage fat for at sysle med livets næring. Udgiveren gør udtrykkeligt opmærksom på, at der er tale om en dansk bearbejdelse af en berømt mands værk, og at han har udvalgt betragtningerne »saa godt jeg kunde (og) med bedste Villie føiet et Par Ord til af mine egne. Hvor jeg fandt Kingo, lod jeg hans herlige Psalmetone klinge« (p. 4).

Betragtningen til 3. fredag i Fasten, som bærer overskriften »Jesu Forræders ulyksalige Endeligt«, handler om Judas' skæbne, efter at han forrådtte Jesus. Betragtningen indledes med en situationsbeskrivelse, hvori Judas skildres som stående ved afgrunden, »(han) vrider Hænderne, seer dens bundløse Dyb, gaaer nogle Skridt tilbage, nærmer sig paa nye til den og styrter sig fuld af Fortvivlelse deri« (p. 102). Herefter fastslår han, at det alene er den, som selv har følt fortvivlelsens hovedkval, som fatter, hvad der ligger i ordet fortvivlelse. Judas selv var forblindet, så at han var ude af stand til at indse syndens skrækkelige følger, for »i saadan skrækkelig Nød styrter Synden. Dette er den første Lærdom ...«. På samme måde som det er tilfældet med drankeren, tænker Judas ikke på konsekvenserne af hans handling, før det øjeblik da han erfarer, at Jesus bliver dømt, hvorved han uvægerligt kommer til at tænke på sin egen fordømmelse, »der venter paa ham paa den høitidelige Domsdag, for Englenes og Menneskenes Aasyn.« (p. 104). Atter bruges en illustration, idet Judas »allerede hørte den Tordenrøst: »Gak bort i den evige Ild!««, og det er med til at forøge hans sjælekvaler, hvorfor han tager sit eget liv. Ethvert menneske er som Judas en synder, og selv en synd så lille som et sandkorn kan bringe et menneske til afgrunden. Synderen opfordres til livet igennem at tænke på enden. Når døden nærmer sig, er det af betydning, om man i livet »har mishandlet den Uskyldige, bedraget Enker og Faderløse (eller har) bedrøvet sine Forældre eller Foresatte« (p. 105). Der findes kun en måde, hvorpå syndere kan befries fra fordærvelsen, og det er ved med smeltende hjerte at angre sine synder overfor ham, som har udgydt sit blod for menneskers skyld. Da vil han tørre tårene af med sine kærlige hænder, fordi han har magt til at forlade syndere, og det skal altid være synderens trøst, at han ved Jesu nåde og barmhjertighed er frikøbt fra den skæbne, som han ved sine synders storhed har fortjent, den evige fordærvelse.

Udover nævnte dagbøger har forfatteren et stort forfatterskab bag sig indenfor den opbyggelige litteratur. Mest kendt i samtiden var »Der wahre Christ in der Einsamkeit« (1761), som også er oversat til dansk, men som falder udenfor dagbøgernes genre. Herudover er han forfatter til en lang række salmer og åndelige sange såvel for børn som for voksne, således i udgivelserne »Vollständiges Gesangbuch für Kinder von

reifem Alter (1777) og »Gesangbuch für Gartenfreunde und Liebhaber der Natur« (1781). Ingen af salmerne eller de åndelige sange har imidlertid fundet vej til danske autoriserede salmebøger, ligesom han som forfatter heller ikke er repræsenteret i Evangelisches Kirchen Gesangbuch, som stadig er i brug i tyske luthersk-evangeliske menigheder. Derimod er flere af salmerne sat i musik af komponisten Carl Philip Emanuel Bach (1714-1788).

1837 (2. opl. 1840), *Karl Heinrich von Bogatzky (1690-1774): »Gylden Skat-Kiste for Guds Børn, hvis Liggendefæ er i Himmelen« (448 s.) v. Ole Peter Holm Larsen, (»Güldenens Schatzkästlein der Kinder Gottes, deres Schatz im Himmel ist«, 1718, 1. danske udgave 1758 v. Mikkel Holmboe*

1837 udgiver Peter Larsen Skræppenborg F. Boye's »Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, dem især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser«, som tidligere er undersøgt. Samme år tager han initiativ til udgivelsen af ovennævnte skatkiste af den tyske lægmand og forfatter K.H. von Bogatzky. 2. oplag er efter titelbladet en oversættelse af den tyske udgaves 22. oplag og ligeledes på titelbladet angives linierne, som skal tjene som anbefaling: »Skat-Kisten Skriften er, og Jesus Skatten bliver / faaer Hjertet denne Skat, det Verden Affsked giver«, hvilket er træffende for så vidt angår den hallensiske (franckiske) pietistiske forkyndelse, som kommer til udtryk i betragtningerne.

Etymologisk betyder betegnelsen »Liggendefæ«, som forekommer i titlen, liggende kvæg og har fra 1600-tallet og muligvis endnu længere tilbage været brugt i betydningen skat eller rigdom i form af kvæg eller andre let omsættelige værdier.²⁹ Således ændres ved oversættelsen af Det gamle Testamente i 1871 betegnelsen Liggendefæ til Skat(te) i GT 1. Kong. 14,16 og i GT Ordsp. 2, 4, mens betegnelsen i GT 1. Krøn. 27, 25 ændres til Forråd. Også salmedigteren Brorson bruger betegnelsen Liggendefæ i en af sine salmer, når han i DDS (2003) nr. 272, 4 skriver: »I trætte og svage af trængselens tørke / ak tænker på himmelens liggendefæ ...«, og også her anvendes betegnelsen i betydningen skat(te).

Dagbogen indeholder andagter til hver dag i årets løb efter samme ydre form, idet der indledes med et eller flere udskrevne bibelstykker, hvorefter følger en kort betragtning, før der afsluttes med en salmestrofe eller et digt. Hverken salmestrofer eller digte besidder store litterære kvaliteter, men formår alligevel at udtrykke den trosbevidsthed og ånde-

29. ORD –Liggendefæ.

lige erfaring, som forfatteren ifølge eget udsagn skulle have erhvervet sig ved mange rejser især til Sachsen, Bøhmen og Schlesien, hvor han var en ofte anvendt lægprædikant og sjælesørger i adelige kredse,³⁰ efter at han på grund af sygdom havde opgivet at fuldføre først det juridiske, siden det teologiske studium, som han havde påbegyndt nogle år tidligere.

At forfatteren var lægprædikant og derfor aldrig eller sjældent anvendte egentlige teologiske termer i sine opbyggelige taler og betragtninger, kan sammen med den kendsgerning, at udgiveren på udgivelsestidspunktet var præget af den herrnhutiske pietisme, som senere skal omtales i afsnit III, være årsagen til, at dagbogen på ny udgives, da dette ikke vil kunne forsvares alene ud fra overensstemmelse mellem de teologier, som forfatter og udgiver repræsenterer. Ifølge forfatterens egen fortale, hvori han fortæller om dagbogens rette brug og nytte, angiver han, at bogen kan tjene til »paa en nem og bequem Maade at lære (Verden) mange guddommelige Sandheder, siden den desuden ikke indlader sig i nogen vidtløftig aandelig Forklaring« (p. V), og dagbogen anbefales herefter til enhver, som vil bruge tiden bedre end til at beskæftige sig med spil og dans, skæmt og narrerier og »med ukjærlige Domme over andre Mennesker, eller med andre unyttige og forføngelige Ord og Gerninger« (p. IV). Dette uddybes i fortalen til 2. danske udgave 1773, som er medtaget i udgaven fra 1840, hvor teologen og præsten Albert Hansen Trojel (1714-1799), som i 1760 var blevet residence kapellan ved Vor Frelses Kirke i København meddeler, at bogen »siger til Opbyggelse for hungrige Hierter« (p. IX), og at den indeholder, hvad han kalder åndelig mad til dette formål, hvorefter han ved anvendelse af mange citater fra både Det gamle og Det nye Testamente forklarer den åndelige mads fornødenhed og beskaffenhed, og en tak rettes til forfatter og oversætter, »som af Guds Spisekammer og deres Hierters samlede Forråd fremtager nye og gamle Ting, og fremsætter dem til Vederquægelse!!« (p. XV)

Bagerst i dagbogen er anbragt et anhang, der indeholder 26 bibelstykker, der ligeledes er tilføjede opbyggelige betragtninger.

1848, Christian Scriver (1629-1693): »Opbyggelige Lignelser eller Gottholds andægtige Betragtninger efter Tid og Leilighed« (432 s.) v. H.P. Falck (»Gottholds Siech-und Siegesbette, 1680)

Denne dagbog er forfattet af den tyske teolog og præst C. Scriver og udkommer i en dansk oversættelse af teologen og præsten Hans Peter Falck. Forfatteren anses som forfatter af opbyggelig litteratur i flere

30. BAU b. I, sp. 669 ff.

henseender at være den ligeledes tyske teolog og præst Johann Arndt's (1555-1621) afløser i samme eller næsten samme teologiske kategori. Gennem kritik af den i samtiden herskende orthodoxi og dens mangler beredtes vejen for pietismen, og forfatteren formår at forbinde den lutherske retfærdiggørelseslære med dyb personlig fromhed, hvori mystikken spiller en ikke uvæsentlig rolle. I dagbogen anes konturerne af den frelsesbevidsthed, som tydeligst kommer til udtryk i forfatterens hovedværk »Sjæleskat« (»Seelenschatz« 1675-1692), som imidlertid på dette tidspunkt formentligt ikke er udkommet på dansk,³¹ hvilket nedenfor skal redegøres for. Denne frelsesbevidsthed, som henter sit forbillede i J. Arndt's tanker, således som de tydeligst er formulerede i »Vier Bücher vom wahren Christentum« (1603-1608), består af en tilbagevenden til det oprindelige og fra skabelsen etablerede fællesskab med Gud, hvilket gennem syndefaldet blev tilintetgjort, hvorefter alene alvorlig bod og omvendelse kan føre til fuldendelsen i Kristus ved dennes kors og lidelse og dermed til genoprettelse af det førhen eksisterende forhold mellem Gud og menneske. Et sandt bodfærdigt og omvendt menneske er aldrig udenfor Guds rækkevidde, hvilket kommer til udtryk i lignelse nr. 108, som bærer overskriften »Gulvklædet: »Det skal alt gjelde lige for mig, det høje og lave, Kjærlighed og Lidelse, Ære og Skjændsel, hvad der times mig efter din allerhelligste og mildeste Villie. Velan Verden! Kast mig hid og did, op og ned, over eller under Bænken, frem for Lyset eller hen i en mørk Afkrog! Det er mig lige meget, du kan ikke kaste mig nogetsteds hen, hvor ikke min Gud skulde kunne finde mig og drage mig frem igjen!«.

Udover fortale og register rummer udgivelsen 365 små fortællinger til hver dag i årets løb. Ingen af dem tager udgangspunkt i bibelstykker, som der imidlertid flittigt henvises til i lignelserne, hvor heller ikke salmer eller salmestrofer indgår. I hovedparten af lignelserne spiller den (fiktive) kristelige pilgrim Gotthold væsentlige roller, idet det ofte er hans oplevelser, der berettes om. Således i lignelse nr. 133 med overskriften »De blomstrende Træer«, hvor der fortælles om Gottholds glæde over de blomstrende træer i det dejlige forårsvejr, men hvor det samtidig er ham en bekymring, at der er langt flere blomster på træerne, end den frugt, som træerne siden vil være i stand til at bære, idet spildet i Guds skaberværk skyldes udefra kommende faktorer. På samme måde forholder det sig med de gudfrygtige hjerter, siger forfatteren, og henviser til menneskets mange og gode forsætter og »inderlige Begjering om at elske og tjene Gud« (p. 160). Selvom kun en tiendedel af blomsterne

31. Udgivelsen er ikke registreret i BD.

kommer til at sætte frugt, har Gud alligevel blik for »det nidkære og beredvillige Hjerter og Retfærdighedens Frugter og Gjæringer, om de ogsaa i Begyndelsen ere faa.« Herefter slutter lignelsen med en kort bøn til Gud om, at han vil have tålmodighed med læseren og at han vil anerkende selv den ringeste førstegrøde, »rens mig ogsaa og velsign mig, at jeg bestandigt kan blive frugtbarere og fuldere«.

I mange af lignelserne kommer til udtryk, at det alene er ved Guds nåde, at der kan ske vækst i gudslivet hos os, hvorfor det er menneskets ansvar dagligt at bede Gud om at forny dåbspagten med Gud og at love ham ny lydighed, således at den korsfæstede altid vil være til stede i hjerte, sind og tanker.

Som tidligere nævnt udkommer C. S. S. »Sjæleskat« først i årene efter 1850. De første registrerede udgivelser er P. Braarup's »Andagtstimer for evangeliske Christne« (1858) og den anonyme udgivelse »Andagtstimer for troende Christne« (1859). Usikkerheden skyldes, at førstnævnte udgivelse på titelbladet angiver at være 4. oplag. Bøgerne supplerer hinanden, idet begge bøgernes 1. del »En Christens Tanketøile«, som indeholder salmer og åndelige sange til brug ved den huslige andagt med en enkelt undtagelse er forskellige. 2. del i udgaven fra 1858 hedder »Daglig Samtale med Gud« og består af morgen- og aftenbønner samt salmer til hver dag i ugen foruden et tillæg med bønner, salmer og digte for børn, mens den anonyme udgaves 2. del benævnes »Aandeligt Huusoffer« og består af 12 leveregler som et nyttigt redskab til sand gudfrygtigheds fremme.

Engelske dagbøger:

1848, William Wilberforce (1759-1833): »Familiebønner« (66 s.)
v. G.A.J.D. Suhr (»Family Prayers«, 1834 v. R. Wilberforce)

Denne dagbog er den eneste engelske udgivelse blandt dagbøgerne i perioden, og den har været oversat til tysk, før den med udgangspunkt i den tyske oversættelse er blevet oversat til dansk ved lægmand og seminarist Gustav Adolph Joachim Diderik Suhr (1802 – i live 1853). Den danske udgivelse fortæller om omvejen ad Tyskland, idet den er forsynet med en fortale af teologen og kirkehistorikeren August Johann Neander (1789-1850), som i samtiden var kendt som den kirkehistoriker, der definerede kirkehistorien som værende en egentlig fromhedshistorie, hvilket er det bærende princip i hans hovedværk »Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche«, 3. udgave, 1856). Dagbogens forfatter var lægmand, politiker og filantrop, hvis største

politiske projekt var afskaffelsen af slaveriet, som han anså for at være uforeneligt med de kristne og humane tanker, således som han havde oplevet dem praktiseret i »Evangelical Movement«, som fra sidste del af 1700-tallet var en fremherskende kirkelig bevægelse indenfor den anglikanske kirke. Bevægelsen udviklede sig parallelt med metodismen, men i modsætning til denne lagde den ikke vægt på en egentlig ledelsesstruktur og fast styring. Imidlertid formåede den at samle mange dissenter, hvoraf nogle følte sig påvirkede fra calvinismen, hvilket satte sit præg på bevægelsens filantropiske arbejde, som fra 1780-erne havde udgangspunkt i byerne Cambridge og Clapham. Bevægelsen lagde vægt på tro og Bibel og var en reaktion imod den omsiggribende rationalisme, skepticisme og ateisme og heraf følgende sækularisering.

Dagbogen indeholder morgen- og aftenbønner til hver dag i ugen, og i fortalen omtales bønnerne som simple, inderlige og ægte evangeliske og i egenskab af sit fromhedsindhold i stand til at gennemtrænge alle livsforhold, og det anføres, at forfatteren var fortaler for en teologi, som anerkender gudbilledligheden i den menneskelige natur og de deraf følgende fælles rettigheder, som netop i kristendommen er udviklet til en klar bevidsthed, som befriet fra national ensidighed er menneskeheds fælles gods.

Bønnerne er beregnet til brug ved den huslige andagt eller familiegudstjenesten, som den huslige andagt benævnes. Gudstjenesten hører ikke alene hjemme i kirkens rum, men også i det daglige liv, idet dette ifølge forfatteren er i overensstemmelse med kristendommens væsen. Det daglige liv eksisterer således ikke som et liv, der er løsrevet fra kristendommens sammenhæng, men er et liv, som bestandigt skal gennemtrænges og forklares af det guddommelige livsprincip. »Ethvert jordisk Kald skal jo efter Apostlen Paulii Ord vorde en aandig Gudstjeneste, ligesom enhver Christen skal udvise sig som en Præst i sit Dagværk; Bønnen, som gennemtrænger hele Livet, skal afgive Indvielsen til dette Præsteskab; Familien skal indvies til et præsteligt Samfund, enhver Familie forestille en Menighed i det Smaa, og i denne Betydning skulde da ogsaa hver Dag begyndes og endes, i denne Betydning skulde alle sammes Anliggender udføres« (p. 6). Og det grundlæggende menneskesyn er urokkeligt: alle mennesker er skabte i Guds billede og har derfor samme rettigheder som mennesker, herunder retten til at modtage nådens velsignelser.

De enkelte bønner er universelle i deres karakter, hvilket understreges af, at de har fundet anvendelse i både engelske, tyske og danske kirkelige sammenhænge. Tirsdag aftenes bøn indledes således med en tiltale til

Gud som den store og højtlovede, som har taget bolig i hjertet, og den bedende anråber Gud om en oprigtig følelse af nærvær, selvom mennesket i grunden er uværdig til at modtage dette. Forjættelserne i Kristus tilsiger Guds barmhjertighed ved Helligåndens bistand og gør det på trods. Herefter følger bønner om tilgivelse for begåede synder, foruden en tak til Gud for at han har bundet mennesket til sig ved utallige nådesbeviser, »og fremfor alle, da vi havde gjort os selv elendige, har Du naadelig sørget for os, for ingen ringere pris end Din egen Søns Blod, budt os Midlerne at undgaae den kommende Vrede, og at gribe det evige Liv« (p. 32). Herpå følger bønner for familie og gode venner, at de må modtage samme velsignelser, som den bedende selv har nedbedt. Bønnerne udtrækkes til på filantropisk vis at omfatte alle mennesker, som måtte være anfægtede af den ene eller den anden årsag. Guds forsyn er det, som skærmer imod alt ondt, også i den nat, som kommer, som dels er bestemt til hvile, dels er en forberedelse til at kunne rejse sig til en ny dag fuld af iver for at bruge kræfterne til Guds ære.

Dagbøgernes teologi

Af de 20 udgivelser er således 10 danske, 8 oversættelser af tyske dagbøger og 1 oversættelse af en engelsk dagbog, som forinden var oversat til tysk foruden 1 anonym, hvis nationale tilhørsforhold ikke lader sig fastslå, og hvad angår dagbøgernes førsteudgivelser i de respektive lande, er disse blevet til over en lang årrække, nemlig fra 1680 (P. Hersleb) og til 1844-53 (N.J.K. Thornum.). Nu repræsenterer de undersøgte og beskrevne dagbøger blot en enkelt blandt flere genrer indenfor den opbyggelige litteratur, der i den omhandlede periode andrager knap 500 førsteudgivelser, og det vil være rimeligt at antage, at den i teologisk henseende brede vifte, som disse udgivelser repræsenterer, således som den spænder fra orthodoxi til pietisme, også har sat deres mærker på dagbogslitteraturen, selvom der blandt de undersøgte dagbøger ikke foreligger ældre udgivelser end førnævnte fra 1680. Således ses blandt de øvrige genrer udgivelser af Johann Tauler (1304-1361), Thomas à Kempis (1380-1471) og Johann Arndt (1555-1621), hvilket synes at understrege rigtigheden af den i indledningen af Johannes Pedersen citerede påstand, at 1800-tallets vækkelse var bestemt af en ældre kirkelig arv.

Før dagbøgerne undersøges med henblik på den teologi, hver enkelt repræsenterer, skal anføres, at uanset det teologiske udtryk synes det at være såvel forfatteres som udgiveres hensigt med udgivelserne, at de

skal styrke tros- og fromhedslivet hos det enkelte menneske, hvorfor dagbøger, hvis teologi indeholder rationalistisk forkyndelse udfra en fromhedens synsvinkel kan være ligeså inderlige i deres udtryk som dagbøger indeholdende pietistisk forkyndelse.

Set i relation til den kamp om sjælene, der fandt sted imellem forskellige teologiske retninger, og som i årene omkring 1800-tallets begyndelse overvejende faldt ud til rationalismens fordel, er det ikke overraskende, at en forholdsvis stor del af udgivelserne er præget af oplysningstidens tanker og ideer. Det drejer sig om 8 ud af i alt 20 udgivelser, som kommer frem i første halvdel af 1800-tallet, altså mere end en trediedel. Mere overraskende er det måske, at pietismen har formået at sætte så stærkt et præg på udgivelserne af dagbøger, som tilfældet er. De resterende 12 dagbøger indeholder alle overvejende pietistisk forkyndelse i en eller anden form. Hvorfor pietismen fik denne renaissance vil blive behandlet i afsnittet om dagbøger med overvejende pietistisk forkyndelse. Fælles for både rationalistiske og pietistiske dagbøger er imidlertid, at imødegå den udvikling i retning af sækularisering, som fandt sted fra slutningen af 1700-tallet med svigtende kirkegang og nadverdeltagelse til følge.³² Således angives antallet af nadvergæster i Holmens Kirke, København at være næsten halveret fra 1795 til 1815, nemlig fra 12075 til 6784, og en tilsvarende tilbagegang mærkedes i andre københavnske kirker. Selvom der ikke foreligger nogen undersøgelse heraf, er det rimeligt at antage, at udviklingen har været den samme i landsogdenes kirker som i hovedstadens, måske med nogle få års forsinkelse.

Fælles for både rationalistiske og pietistiske udgivelser var et ønske om i en sådan kirkelig nedgangstid at få lejlighed til at nå så brede kredse som muligt i den hensigt at præsentere for dem, hvad man fandt var den sande kristendomsforståelse, hvilket er et gennemgående tema i flere af udgivelsernes forord, forerindringer og fortaler.

Mens det er forholdsvis let at kategorisere de udgivelser, som indeholder overvejende pietistisk forkyndelse i underkategorier som hallensisk (francisk) pietistisme og herrnhutisk pietisme, er det straks vanskeligere, når det drejer sig om udgivelser, som overvejende indeholder rationalistisk forkyndelse. Dette skyldes, at karakteristika for den tidlige oplysnings supranaturalisme og den sene oplysnings neologi ofte flyder sammen, således at supranaturalistiske udgivelser ikke sjældent vil indeholde neologe elementer et vice versa ... Uden tvivl begrundes

32. VÆK b. I, p. 14.

dette forhold i eftertidens kassetænkning, der er velmente forsøg på at skabe oversigter med det formål at have mulighed for derudaf at forklare senere tiders reaktioner.³³ Men samtidens forfattere havde naturligvis ikke den samme mulighed for at anskue teologien og dens forskelle, som eftertiden har haft, hvilket kort tages op i sammenfatningen. Et nutidigt eksempel på samme vanskelighed er diskussionen om, hvad det vil sige i dag at være grundtvigsk.

På trods heraf er en kategorisering alligevel forsøgt, og i dette afsnit er udgivelserne ordnet kronologisk uden hensyn til national oprindelse.

1805, Christian Seyffert: »Nye Aftenandagter paa hver Dag i Aaret«

I forerindringen anføres, at det er forfatterens hensigt dels at foredrage egentlige religionssandheder, dels at vække til gode tanker og fromme følelser hos læseren. Central er menneskets opnåelse af lyksalighed, som er det, hvert enkelt menneske skal stræbe efter at erhverve sig, fordi lyksaligheden anses for at være det højest opnåelige for et menneske, hvilket i den sene oplysnings neologi er et bærende princip.

Hertil kommer, at lyksalighedslæren i sig selv var et system af fornuftsmæssig karakter, som siden antog skikkelse af en egentlig livsanskuelse, der sætter menneskets lykke højest. I dagbogen er begreber som Gud, dyd, naturlighed og udødelighed centrale, og det er menneskets opgave at stræbe efter dyden ikke for dydens egen skyld, men med det formål dermed at sikre sig lykken, da dyden og den deraf følgende tilskyndelse til overholdelse af moralske regler og påbud er et af midlerne til at opnå et lykkeligere liv.

1809, Nicolai Edinger Balle: »Søndagsblad over bibelske Texter med korte Betragtninger til Brug ved huuslig Andagt paa Søn- og Helligdage«

Denne dagbog repræsenterer den tidlige oplysnings supranaturalisme. I de til teksterne knyttede korte betragtninger hersker en lys stemning, og Guds forsyn og førelse indtager centrale positioner, ligesom moralens overholdelse anses for at være en vigtig faktor for et godt menneskeliv. Mennesket er ved Guds skabelse et godt væsen og naturligt kristent anlagt. Ofte slås fast, at fornuften er Guds gave til mennesket og det eneste, der er i stand til at bevise de bibelske skrifers sandhed og guddommelige oprindelse, ligesom der i betragtningerne gives udtryk for den nøje overensstemmelse mellem åbenbaring og natur, som naturvidenskabelige landvindinger stadigt gør tydeligere.

33. Således i BAL p. 152-160.

Som pietismen ønsker supranaturalismen at opfordre til helliggørelse, således at troens frugter bliver synlige. I denne dagbog bliver det tydeligt f.eks. i betragtningen til 5. søndag i Fasten, hvilket igen bevidner, at der ikke alene er en fælles baggrund i en stærkt sækulariseret tid, men også et fælles mål for de to af væsen forskellige teologier. Dette fælles mål kommer ofte til udtryk i andre dagbøgers betragtninger.

1820, Peter Outzen Boisen: »En Andagtsbog indeholdende Bønner samt kjerlige Raad og Advarsler til Opbyggelse og Vejledning nærmest for Almuen«

Teologisk hører denne dagbog hjemme i den sene oplysnings neologi, men med tydelige supranaturalistiske rødder. Såvel bønner som gudelige betragtninger er optimistiske i deres grundsyn, og Guds forsyn, naturen og dyden spiller centrale roller, ligesom de i 2. del meddelte råd og advarsler til medkristne betegnes som kærlige eller venlige. Ganske vist er der i disse råd og advarsler indlagt moralske forskrifter, da det fremhæves, at dyden stedse skal være ethvert kristent menneske for øje, men Gud fremstår aldrig som dommeren, men som den gode og alkærlige Gud, der omfatter sine børn med kærlighed både i livet og på den anden side af livets grænse.

I rækken af betragtninger anvendes betegnelsen from adskillige gange i forbindelse med den, for hvem bønner er beregnet at bede, og lyksalighedstanken understreges derved, at alle bønner og betragtninger sigter imod menneskets opnåelse af lykke.

Alligevel vil det være forkert at kategorisere udgivelsen som værende rendyrket rationalistisk på trods af tydelige supranaturalistiske og neologe elementer. For i modsætning til mange udgivelser fra disse år af samme teologiske observans, synes forfatteren at være åben overfor nye tilværelsestolkninger, hvorfor udgivelsen må betragtes som repræsenterende en overgangsteologi. Det understreges også af den afsluttede betagtning »Vejledning til christelig Bibellæsning« (p. 283), hvori almuens tilskyndes til selv at læse de bibelske skrifter, hvilket fra rationalistiske præsters hold havde været utænkeligt indtil få år forinden.

1822-25 og 1828, Johann Heinrich David Zschokke: Andagtstimer til sand Christendoms huuslige Opbyggelses Befordring« og »For Hjertet paa Veien til Evigheden«

Ovennævnte to dagbøger, som begge er oversættelser af forskellige uddrag fra samme originale tyske udgivelse, er udgivet af pietisten J. Thisted. Forfatteren er supranaturalist og lægger vægt på Guds åbenbaring, som den er synliggjort i naturen, ligesom Guds aldrig svigtende forsyn

for sit skaberværk fremhæves atter og atter i betragtningerne, der udstråler en lys og positiv stemning.

Som supplement til den offentlige gudstjeneste anses den huslige andagt for at være af stor vigtighed, og da netop husandagten er gået af brug mange steder, hvilket forfatteren ved selvsyn har konstateret på mange rejser, gælder det om at styrke den med henblik på at skabe en sammenhæng mellem søgnedagenes mange forretninger og søn- og helligdagens eftertanke, idet søgnedagene adspreder, mens søn- og helligdagene samler.

Udover at foredrage de for supranaturalismen centrale temaer, vægtes Jesu forsonergerning højt, da den er redskabet til at bygge bro mellem Gud og menneske efter syndefaldet. Og Jesu historie bliver fra fødsel til død og opstandelse fremdraget som elementer i Guds frelseshistorie, ikke som et stykke historie, men som en nutidig virkelighed med betydning for det levende og troende menneske.

Forum for forkyndelsen af Guds frelseshistorie er dels den offentlige gudstjeneste, dels den huslige andagt, som sammen skal bidrage til, at mennesket erindrer sig sin skabelses formål og ikke falder tilbage i forvildelse. Dertil er eksemplets magt af betydning i det levede liv, når husfaderen eller husmoderen forestår den huslige andagt og dermed påvirker andre, som er tilstede, da andagten har indvirkning på alle sjæle som følge af, at det opfylder det behov, som ethvert menneske har i kraft af skabelse og syndefald. Samtidigt fokuseres ikke alene på det jordiske liv, men den huslige andagt formår at forbinde tid og evighed og peger på, at der er et liv efter døden, og at det er Guds vilje, at det er sådan, fordi Gud er både den første og den sidste tanke.

1830, J. Nissen: »Bønner for Ungdommen«

Det er en vanskelig opgave at kategorisere denne dagbog teologisk, idet der er en væsensforskel på bønnerne i 1. og 2. del, hvor de sidstnævnte angives at være oversættelser af den tyske teolog, præst og pædagog G.F. Dinter's »Schulgebete«, mens der intet oplyses om, hvem der har skrevet førstnævnte. Imidlertid må det være rimeligt at antage, at det er J. Nissen selv, da han næppe ellers ville have sat sit navn som forfatter på titelbladet.

I 1. dels bønner lægges vægt på flid, arbejdsomhed og et godt og meningsfyldt liv, idet forsynet spiller en ikke uvæsentlig rolle i bestræbelserne for at erhverve den lykke, som er hensigten med at fremføre bønnerne. 2. dels bønner er i modsætning hertil stærkt kristologiske, og bestandigt lægges vægt på Kristi forsonergerning, hvorefter Gud ikke længere blot fremstår som forsynets alkærlige Gud, der omfatter men-

nesket med aldrig svigtende troskab, »thi med sit Blod har han stadfæstet den Sandhed, som han forkyndte os« (p. 43). Forudsætningen herfor er syndefaldet, der skabte en skilsmisse mellem Gud og menneske, og forsoningen er den begivenhed, der ophæver skilsmissem. Hertil hører et liv i hellighed og efterlevelse af moralske forskrifter, men det er i det enkelte menneskes tro på og erkendelse af, at Kristus døde på korset for menneskets skyld, at forsoningen muliggør et liv, hvor fristelser fremover undgås. Dette vil uvægerligt medføre, at der ikke længere skabes afstande mellem Gud og menneske.

Påskens begivenheder og deres højtideligholdelse bevirker, at den troende føler sig selv og sit eget liv dyrekøbt set i lyset af det offer, Kristus gav, hvilket er grundlaget for den troendes lovprisning, i hvis udøvelse både legeme og sjæl indgår som en manifestation, da både sjæl og legeme tilhører Gud.

I lighed med førnævnte dagbøger af J.H.D. Zschokke er bønnerne inderlige og fromme, hvilket med stor sandsynlighed har gjort dem anvendelige i brede kredse.

1831, Christoff Christian Sturm: »Morgen-Betragtninger og Bønner til enhver Dag i Maaneden« og »Jesus i Gethsemane eller Betragtninger over Vor Frelses Lidelseshistorie«

I begge udgivelser fra samme år lægges vægt på den sene oplysningsneologi for så vidt angår åbenbaringen, som ikke er identisk med de bibelske skrifter, men er bevidnet i dem. Guds godhed i såvel skabelse som forsyn vægtes højt, og det skabte menneske er et godt og ikke ondt væsen, og på trods af, at mennesket ifølge Det gamle Testaments skabelsberetning er det sidst skabte af alle levende væsener og dermed ophøjet over alle andre levende væsener, er det alligevel set i forhold til det øvrige og omfattende skaberværk et ubetydeligt væsen, som derfor naturligt må gribes af en uendelighedslængsel og en trang til en frelser og forsoner, da menneskelivet efter syndefaldet ikke længere er, som det var Guds mening, at det skulle være. På den baggrund er det den gudsskabte fornufts væsentligste opgave at bidrage til erkendelse af Guds åbenbaring i Kristus.

Hvad der adskiller nærværende dagbøger fra de øvrige undersøgte, er en i det ydre ny forkyndelsesform, som i sine virkemidler fremtræder som moderne, idet eksempler hentede fra historie eller samtid som noget nyt kommer til at indgå i forkyndelsen som illustrationer, samtidigt med at forkyndelsen psykologisk udstråler en soliditet og fasthed. Denne forkyndelsesform tilskrives under betegnelsen Mosheimskolen den tyske teolog Johan Lorenz Mosheim (1694-1755), der udover at være

kirkehistoriker af fag lagde stor vægt på det i praksis levede fromhedsliv og således også på forkyndelsen som middel til at tilskynde til og udvikle dette.³⁴

I lighed med Zschokke's og til dels Nissens udgivelser fremstår begge dagbøger som kristologiske, idet den meddelte vej til frelse af mennesket fra syndefaldets indflydelse og dermed til en genindtagelse af menneskets forhold til Gud, som det var før syndefaldet, er den af fornuften erkendte åbenbaring, at Jesu nåde og barmhjertighed allerede har udslettet synden og har frikøbt mennesket fra den evige fortæbelse.

Sturm's førstnævnte dagbog er et eksempel på, hvorledes rationalistiske udgivelser kan anvendes i pietistiske kredse, jf. den i afsnit II omtalte anbefaling fra pietisten B.F. Rønne, hvorimod udgiveren af den anden dagbog J. Møller selv var supranaturalist.

Fra dette tidspunkt udkommer ikke flere nye udgivelser med overvejende rationalistisk forkyndelse, hvilket stemmer meget godt overens med, at rationalismen som forkyndelseskategori svækkes kort ind i det nye århundrede. Derimod er der stadig tale om nye oplag af tidligere udgivne bøger helt frem til århundredets midte, hvorefter rationalismen endeligt synes at have mistet sin betydning som forkyndelseskategori.

Naturligt nok udgives en række dagbøger, som indeholder en forkyndelse af overvejende pietistisk herkomst, hvad enten den som type kan nærmere bestemmes eller ej. Fælles for disse udgivelser er, at de skal styrke det enkelte menneskes ret til at skabe sit eget religiøse rum. Ovenfor er nævnt, at både rationalistiske og pietistiske dagbøgers fremkomst har baggrund i samme kirkelige situation, og et stykke af vejen også har samme mål: at fremme fromheden. Men ligheden er naturligvis ikke altomfattende og de pietistiske udgivelser må ofte ses som en reaktion på og en afstandtagen fra den rationalistiske, i.e. supranaturalistiske og neologe kristendomsforståelse, som i den etablerede statskirke på det nærmeste var enerådende landet over. Det implicerer mulige opgør med denne kirkes ydre gudstjenestelige former i erkendelse af liturgiens betydning for forkyndelsen. Men først og fremmest er udgivelsen af pietistiske dagbøger drevet af et ønske om retablering af menneskets aktive gudsdyrkelse og fromhedsliv ud fra den betragtning, at intet menneske kan leve og eksistere uden Gud.

34. SCH b. IX, p. 172.

1804 (opr. 1748), Anonym: *Guds Børns daglige Adgang til Naadestolen*
 I denne udgivelse, hvis forfatter i afsnit II er påvist at være Peder Hersleb, lyder en hallensisk (francisk) forkyndelse, som er i overensstemmelse med den herskende teologiske retning under statspietismen i Christian VI's regeringstid 1730-1746. Principperne for denne retning var hævdelsen af, at tilegnelse af kristendom var det enkelte menneskes eget ansvar, hvorfor forkyndelsen ofte er holdt i direkte og vækkende tiltale. Mennesket opfordres til at tage stilling og til at betænke sin saligheds sag, hvilket var et brud med den indtil dette tidspunkt fremherskende tematiske prædiken. Saligheden erhverves imidlertid alene i kraft af Ordets kald til det enkelte menneske, der herefter må gennemgå en bodskamp forinden omvendelsen, hvorefter helliggørelsens liv består i en stadig og ikke altid uanfægtet kamp mod verdens fristelser. Der er tale om det såkaldte hallensiske (franciske) skema. Således er bodskamp, omvendelse og helliggørelse væsentlige temaer i denne forkyndelse, ligesom det er tilfældet med afstandtagen fra både adiafora og verdslige fornøjelser af enhver art. Dette kommer ofte til udtryk i mange af denne udgivelses bønner, således i tirsdagens morgenbøn, som indledes med en tiltale til Gud, som kaldes vis og from, og som prises for sin store omhu for de mennesker, han har givet livet og dertil har indrettet døgnets timer således, at der er tid til både arbejde og hvile: »Vi laae i Mørket, men du, Herre! Har været vort Lys; vi vidste ikke af os selv, men du Herre! Vaagede over os ...« (p. 34), således at den sovende blev beskærmet for ulykker i tusindtal. Denne omstændighed er en tak til Gud værdig. Nu er natten forbi og dagen begyndt, og henvendelsen til Gud fortsætter med en bøn om at aflægge mørkets gerninger for dernæst at vandre som lysets børn, således at frådseri og drukken-skab, vellyst og uterlighed, kiv og misundelse undgås. Uden Guds store nåde var mennesket ikke vågnet op til endnu en dag, og den bedende anråber Gud om at vise den rette vej for dagens arbejde og omgang med medmennesket, hvor det er væsentligt at undgå synd og overtrædelser af enhver art. Skulle det alligevel ske, da bedes om bistand til atter at blive oprejst. Menneskets dag skal være fyldt af gudvelbehageligt indhold, og den bedende ønsker med flid og sagtmødighed at gøre den gerning, som stand og kald fordrer.

Den bedende erkender sin synd i skikkelse af den gamle Adam, som altid rører på sig, og som kun har eet formål med sin virksomhed: at bringe mennesket til fald. Gud anråbes ved Jesus Kristus om at overvinde fjenden, at korsfæste kødet med dets begærligheder, således at den bedende dag for dag må blive »fastere i det Forsæt, at blive bestandig i din Frygt, Hiertet styrket ved din Naade, og Troen blive den Sey-

er, hvorved vi overvinde Verden, baade den Verden inden i os, og den Verden uden for os ...« (p. 37).

Herefter impliceres en række bønner om Guds omsorg for de fattige, trængende og sultne, samt for kongen, byen, landet og kirken. Sidstnævnte anråbes Gud om at bevare ved den rette lærdom og ved sakramenternes rette brug, – den kirke, hvis sjæle dagligt skal blive større i antal og samtidigt opbygges og forbedres. Den bedende lægger sit liv i Guds hånd i tillid til hans nåde og i troen på, at Jesus, som gav sig selv hen for menneskets skyld, må tage bolig i hjertet, hvorved troen ikke forbliver en død tro eller løs indbildning, men en levende tro, som virker i kærlighed, »(således) at vi maa blive jo længere jo meere rodfæstede i din Kierlighed, og ved din Kierlighed blive overflødige i Næstens Kierlighed. Hør vor Bøn, for Jesu Naades og Kierligheds Skyld. Amen (p. 38) Tirsdagens morgenbøn slutter med fadervors første bønner og en udlægning heraf.

1806, Biørn Christian Lund: »Dagbog for en Christen af Vorherres Jesu Christi egne Ord og Lære efter hans Dage paa Jorden«

Det har ikke været uden overvejelser, at denne dagbog er placeret i kategorien med dagbøger, der indeholder en overvejende pietistisk forkyndelse, da det er vanskeligt alene på baggrund af udvalgte tekster uden tilhørende betragtninger eller udlægninger at foretage en sådan bestemmelse. De udvalgte salmestrofer til de enkelte andagter året igennem kunne pege på, at han er sine herrnhutisk pietistiske rødder tro, selvom dette langt fra er givet. Forfatterens teologiske observans, der er omtalt i afsnit IV, som den er kendt fra slutningen af 1750-erne, er ikke i særlig grad repræsenteret i udgivelsen, hvis forerindring modsat synes at pege på en forkyndelse, der ligger den sene oplysnings neologi nær, idet menneskelig lykke, enighed, fred og indbyrdes fordragelighed og omgang fremhæves som vigtige elementer i menneskelivet tillige med nytten, troskaben og fliden. Naturligvis kan der være tale om erfaringer, som forfatteren har erhvervet sig i kraft af sit tilhørsforhold til herrnhutisk pietistiske kredse, da man der har vægtet sociale elementer og tiltag højt. I dagbogen forsøger han at give de sociale elementer videre i vækelsesøjemed, i og med at han kraftigt opfordrer til afholdelse af huslige andagter. Såfremt denne vurdering er rigtig, falder det udmærket i tråd med udgivelserne fra 1760-erne, hvor den herrnhutisk pietistiske forkyndelse er åbenbar. På den anden side kan det heller ikke udelukkes, at forfatteren med sin dagbog har ønsket at frembringe en udgivelse af en så universel karakter, at den kan finde anvendelse i bredere kredse end de herrnhutisk pietistiske. Til støtte herfor taler den mang-

lende udlægning af de udvalgte bibelstykker og den kendsgerning, at denne forkyndelse ikke var i høj kurs på udgivelsestidspunktet. Hertil kommer, at han i forerindringen bringer voldsomme udfald mod de »fra Guds Ord forvildede, uberettigede nye Omvendere, som sladdre meget om Christo og Gud« og som foragter øvrigheden og den gode orden, hvilket yderligere problematiserer kategoriseringen. Herudover kommer endnu et modsætningsforhold til den herrnhutiske pietistiske forkyndelse, idet han umiddelbart accepterer den i 1798 udgivne Evangelisk-christelig Psalmebog, hvis primus motor var N.E. Balle. Det var oven i købet Balle, der i sin egenskab af biskop forbød anvendelsen af den af forfatteren i 1794 udgivne »Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog i den lutherske Lærdoms rette Forstand og Mening af Dr. Martini Lutheri liden Catechismus« i sognets skoler, da Balle betegnede bogen som værende ikke blot herrnhutisk, men Zinzendorfsk i tone og ånd.³⁵

1825, Ernst Joseph Gustav de Valenti (Dr. de Valenti): »Haandbog til Brug i Aftentimerne, eller Feiraften-Haandbog for alle dem, der længes efter den sande Hvile«

Ovennævnte udgivelse er stilfærdig og inderlig i sin tone, men vedholdende i sin hallensiske (franckiske) pietistiske forkyndelse. Omvendelsen som begivenhed nævnes flere steder tillige med dåben, men begge spiller som stedfundne begivenheder perifere roller i forhold til dét at give sit hjerte til Gud for efterfølgende at leve sit liv i helliggørelse, hvilket indebærer en afstandtagen fra verdslige fornøjelser og ryggesløse laster som banden, sværgeren og murren imod Gud, som er livets skaber og opretholder. Det er menneskets væsentligste opgave som det sidst skabte og dermed det ypperligste væsen i skaberværket med krop og sjæl at indgå i den sammenhæng med Gud, hvortil det blev skabt, da Gud, som er kærligheden selv, alene ønsker sig gudfrygtige børn, der lever et sandt menneskeliv i overensstemmelse med skaberens hensigt. Had, misundelse, krig og anden vederstyggelighed er imod Guds væsen, og det eneste, der er i stand til at forløse mennesket fra den jammer, hvori det er faldet og befinder sig, er Guds Ord, således som det er åbenbaret i de bibelske skrifter.

I modsætning til andre hallensiske (franckiske) pietistiske skrifter, som forsøger at vække ved hjælp af trusler om straf i form af evig forfælselse, spiller forfatteren slet ikke på dette instrument. Tværtimod bliver han bedrøvet, når han oplever mørkets forstyrrende kræfter tage herredømmet i et menneske, og eftersom han selv anser sig for at være

35. MAL b. VI, p. 30.

et menneske, som praktiserer næstekærligheden, ønsker han det bedste for sine medmennesker. Og det bedste et menneske kan opnå, siger han, er at nå til erkendelsen af sig selv som stående i tæt forbindelse med Gud, og det er alene Ordet, som det er åbenbaret i de bibelske skrifter, der formår dette. Det er Guds Ord, som forløser, både når det høres ved de huslige andagter og ved den offentlige gudstjeneste, hvis præsters forkyndelse tillige er omfattet af forfatterens forbøn, således at denne kan befordre menneskehjertets stille opbyggelse, hvilket naturligvis implicit er betinget af en omvendelse til Gud, om end omvendelsen ikke fordres som egentlig begivenhed.

I en afsluttende betragtning med udgangspunkt i fortællingen om den samaritanske kvinde (NT Johs. 4, 1-42) bruger forfatteren kvinden som et billede på sig selv og på, hvad han har oplevet i sit liv. På et tidspunkt blev han grebet af en salighedslængsel, og i sin søgen efter at nå dertil nærmede han sig med anende hjerte brønden med det levende vand, og her mødte han Kristus, som gav ham at drikke det vand, hvis mage ikke fandtes i den verdslige visdoms hullede brønd. Guds Ord i de bibelske skrifter er således vejen til Gud, og dagbogen er blot et forsøg på at agere vejviser til det livet med Gud, som betegnes som den evige hvile.

1828 og 1844-1853, Nis (Niels) Jensen Kristiansen Thornum:

»Himmelstigen eller Anviisning, hvorledes en troende Sjæl ideligen, ligesom tilskyndet af det Nærværende, kan opsvinge sig til Gud og til Jesus i Dag, nærmest for den lærvillige Skoleungdom« og »Dagligt Opløftelses-Offer for Naadens Throne paa Veien til Evigheden«

N.J.K. Thornums dagbøger adskiller sig fra øvrige dagbøger derved, at de ikke indeholder egentlige betragtninger, men lægger vægten på egne og andres salmer og strofer. I hans tidlige salmer spores i forkyndelsen rationalistiske elementer, hvilket er i overensstemmelse med hans øvrige virksomhed som lærer, som i høj grad var præget af oplysningens ideer og tanker. Hans senere salmer bærer derimod præg af en overvejende herrnhutisk pietistisk forkyndelse med fokusering på Jesu blod og sår om end i moderat omfang. I hvert fald er der langt herfra til en egentligt herrnhutisk pietistisk forkyndelse.

Der kan ikke herske tvivl om, at forfatteren var endog særdeles bibelkyndig. Det kommer til udtryk i salmernes bibeltroskab. Emner som død, dom, selvprøvelse, gudsfrygt, lidelse, modgang, den knapt tilmålte tid på jorden og den følgende evighed hinsides døden er centralt placeret i hans forfatterskab.

I modsætning til andre af tidens forfattere synes han ikke i udpræget grad at være påvirket af naturfølelsen, som romantikken bragte med sig,

og egentlige naturbeskrivelser eller –scenerier findes næppe i hans salmer. Mange af salmerne tager udgangspunkt i stedfundne begivenheder, som var på alles læber og kommer derved skillingsviserne nær i beskrivelse og indhold, uden dog at salmerne ledsages af en skildring af det til grund liggende hændelsesforløb, som altid følger skillingsviserne. Altid er der imidlertid tale om salmer, for så vidt som en salme er en sang, der handler om Gud og som bærer evangeliets budskab i sig, og flere forekommer at være efterklange af Thomas Kingo (1634-1703) og Herman Andreas Timm (1800-1866), hvad især gælder hans senere salmer.

Salmerne er letflydende og forekommer umiddelbart sangbare og er i besiddelse af en jævn, folkelig inderlighed,³⁶ men udmærker sig næppe ved store litterære kvaliteter, hvilket efter alt at dømme har været medvirkende til, at ingen af hans salmer på noget tidspunkt har fundet vej til eftertidens officielle salmebøger.

Den nationale følelse spiller en ikke uvæsentlig rolle i mange salmer, hvilket forekommer naturligt i betragtning af grænselandets position som brydningssted mellem, hvad der er dansk og tysk, og i de senere salmer anes en herrnhutisk pietistisk påvirkning, dog uden at indeholde erotiske undertoner. Forfatteren opfordrer gentagne gange til bod og omvendelse under iagttagelse af de sår, som Jesus pådrog sig ved korsfæstelsen, som det er tilfældet i en salme, der bærer titlen »Døden«: Stands Verdens Barn! Og Dig betænk;/ Det gjelder Dig til visse!/ Din Sjel i Bod og Bedring sænk;/ Maaske før Kyndelmisse!/ Du skal forlade Eet og Alt;/ Som Du i Live Dit har kaldt/ og Jordens Muld Dig dække.

I salmen til 2. juli (Dagligt Opløftelses-Offet ...«) taler han om »Jesu Vunder og Sidens Saar./ Hvori jeg mig stedse vel befinder«, og i samme udgivelses salme til 30. januar hedder det i 4. strofe: »I Dine Vunders Huler/ Du mig saa sikkert skjuler, Trods Fjendens Pileskud..«, mens han i salmen til 17 november taler om: »I Dine Smerter/ og kjære Vunder fem/ Har fromme Hjerter/ Et sødt og saligt Hjem.«

1831, Rasmus Sørensen og Parmo Carl Petersen: »Pindse-Gaverne eller syv Bønner og syv Takkesuk, udsatte efter de syv Bønner i Fadervor, forenede med nye Psalmer, til Brug hver Dag i christelige Huse«

I denne dagbog, som er stærkt antirationalistisk, lægges afstand til den offentlige gudstjenestes forkyndelse og ydre form, og som omtalt i afsnit II fordrer brug af dagbogen indførelse af en ny og anderledes litur-

36. MAL b. VIII, p. 390.

gi end den hidtil kendte ved den offentlige gudstjeneste, samtidigt med at andagtsstykkerne og de dertil knyttede salmer søger at fremme det enkelte menneskes ret til at finde sit eget religiøse rum.

Fadervor er en central bøn, som det også fremgår af titlen, og denne bøn rummer hele livet og omfatter derfor alt, hvad et menneske kan finde på at bede Gud om, »... ja, der er saa meget indesluttet i vort Fader Vor, at aldrig nogen Christen paa Jorden kan fatte at udbede det til fulde af Faderen; og vel behøve vi da med mange Guds Ord at berede os i Andagt til at holde Herrens Bøn«(p. 3). Imidlertid skal der være mulighed for i forbindelse med afbedelsen af fadervor at bringe personlige bønner frem for Gud, således bønner for de mennesker og institutioner, som indgår i udøvelsen af et sandt kristenliv i erkendelse af, at dette aldrig leves alene, men kun sætter blomster og frugt i de troendes fællesskab, hvorfor dette vægtes højt.

Bønnerne er inderlige, og aldrig skjules, at ethvert menneske er Gud sit liv skyldig. Syndefald og omvendelse er centrale temaer, og trosbekendelsen med indledende forsagelse nævnes ofte, hvilket synes at foregribe Sørensens senere udvikling i teologisk henseende i grundtvigsk retning. Alene Gud kan på menneskets bøn retablere forholdet til Gud ved at befordre omvendelse fra djævelen, som »bedrager i Synd og myrder i Døden«, og den bedende lægger derfor i kærlighed og fortrolighed sit hjerte i skaberens hånd i troen på, at mennesket ikke alene har hjemsted, men også hjemstedsret der. Dette kommer stærkt til udtryk i de anonyme salmer, som ledsager andagtsstykkerne, således i »Gud-Helligaand, Du Trøstermand«, »Tak Jesu! For dit Livsens Ord« og »Løft Herre høyt din Vældes Arm«.

1834, Frederik (Friedrich) Adolf Greve af Holstein: »Den aandelige Morgendrik for christelige Sjele«

Til grund for denne udgivelse ligger en erkendelse af Guds Ords nødvendighed i det dagligt levede kristenliv. Med bidrag af salmer af Kingo og Brorson, der ifølge forfatterens eget udsagn anvendes for at bevare andagtsstykkernes indhold i hjerte og hukommelse, anbefales den bedende hver morgen inden arbejdets begyndelse at forholde sig til et bibelstykke, da »Guds Ord er nyttig i alle Ting, og Gudsfrygten indebærer Forjættelsen til det evige Liv«, som indbefatter både livet på jorden og i den tilkommende verden.

Gennemgående er tanken om Guds mening med overhovedet at skabe og opretholde liv, og i modsætning til mange andre udgivelser indeholdende pietistisk forkyndelse, vægtes dåben og dåbens betydning højt set i forholdet til Gud, hvilket kan have at gøre med den udvik-

ling, som forfatteren selv gennemgik, og som kort er beskrevet i afsnit II.

Hertil kommer, at forfatteren stiller sig kritisk overfor de overleverede bibelske fortællingers bogstavelige sandhedsværdi, når han i andagtsstykket til d. 6. januar skriver: »Hvad enten det er Sandhed eller ikke, at de hellige tre Konger paa den 6te Januar kom til Jesus Barnet ... saa er det dog vist, at denne Dag i den ældre christelige Kirke i Særdeleshed benyttedes til Hedningernes Daab ...«, hvorefter han giver udtryk for, at dåbspagten er afløser for omskærelsespagten. Dåben er den begivenhed, som renser fra synd, og den døbte kan herefter hengive sig til håbet om Helligåndens gave, som blev tilsagt den døbte, hvilket aspekt fastholdes i salmestrofen: »Saa er vi da Guds Poder/ I Jesus plantet ind./ Hans Kirke er vor Moder,/ Guds Aand vor Trøst i Sind!«, hvilket blot er et enkelt eksempel blandt mange på, at han på dette tidspunkt teologisk havde nærmet sig en grundtvigsk kristendomsforståelse.

1835, Anonym: »En liden Huus-Postil, bestaaende af adskillige Opsankninger paa Herrens Mark til daglig Opbyggelse«

Denne udgivelses betragtninger er stærkt kristologiske. Det er det enkelte menneskes frelse og saliggørelse, som er hovedsagen, og indledningsvist stilles spørgsmålet: »Hvad skal vi gjøre for at blive salige?«, hvilket spørgsmål er gennemgående dagbogen igennem. De enkelte betragtninger forsøger at give redelige svar, hver gang spørgsmålet stilles, ved f.eks. at meddele, at et menneske opnår sin salighed i Kristus, eftersom det er »Ham vi bør give vort Hjerte, fordi det har kostet ham saa meget at forløse os. Han er saaret, har udøst sit Blod og er død for os paa Korset« (p. 3). Det er således Kristus, der ved sit blod har gjort mennesker salige, og derfor er det ethvert menneskes kristne pligt altid at have den korsfæstede for øje og ved enhver lejlighed bekende ham for hinanden med en tak for det, som han ved sin lidelse og død gjorde for mennesket. Kristus er ikke et skyggebillede eller en idé, »men en levende Christum, som er væsentlig, en Herre over Synden og Syndens Skyld, som kan opreise og bevare os, omendskiønt vi alle Stunder falde i Tusinde og atter Tusinde Synder« (p. 9). Satan forsøger ustandseligt at rive Kristus væk fra pladsen ved Guds højre hånd, men det vil aldrig lykkes ham at gennemføre sit forehavende, fordi troen tilsiger mennesket, at han er stærk og trofast, hvilket kom til udtryk i påskemorgens begivenhed, da Jesus opstod fra de døde. Herefter indtog han pladsen ved Guds højre hånd, og herfra udøver han nu sin magt som herre over alle ting »... følgerlig over Synden, Døden, Djevelen og Helvede« (p. 9)

Betragtningerne kalder til vækkelse, men begreber som omvendelse og bod, som i hvert fald karakteriserer den hallensiske (franckiske) pietistiske kristendomsopfattelse, omtales kun perifert, hvorimod det gentagne gange fastslås, at de bibelske skrifter i kraft af at være Guds åbenbarede Ord, fremstår som det eneste redskab til afdækning af, hvilke midler et menneske har til rådighed for at fremme sin saligheds sag.

1837 (opr. 1758), Karl Heinrich von Bogatzky: »Gylden Skat-Kiste for Guds Børn, hvis Liggendefæ er i Himmelen«

I denne dagbog forkyndes ud fra en hallensisk (franckisk) pietistisk kristendomsopfattelse, og heri spiller forfatterens personlige kendskab til A.H. Francke en væsentlig rolle, idet førstnævnte i 1714 var blevet omvendt ved Francke's forkyndelse. Med baggrund i egne religiøse erfaringer lagde Francke vægt på bodskamp og den efterfølgende omvendelse. Bodskamp og omvendelse er således også for K.H. von Bogatzky indgangen til et liv med Gud og udgør sammen redskabet til tilegnelse af en levende kristentro, som efterfølgende skal komme til udtryk i et liv i helliggørelse, hvor den omvendte tager afstand fra verdslige fornøjelser og adiafora. Herved får det asketiske liv gode vækstbetingelser, hvilket er et centralt tema i dagbogen.

Dette indebærer naturligvis, at mennesker uagtet deres kristne dåb opdeles i to fra hinanden adskilte grupper, de omvendte og de ikke omvendte, og mens de første efter det hallensisk (franckisk) pietistiske skema har deres salighedssag i orden, er sidstnævnte genstande for det stadigt i indre såvel som i ydre form voksende vækkelsesarbejde. Imidlertid anføres, at også omvendte kan have anfægtelser og føle åndelig nød, som ikke tilfredsstilles ved jordiske fornøjelser, som den omvendte som følge af sin omvendelse har taget afstand fra i det efterfølgende liv i helliggørelse, og det eneste som i en sådan situation kan tilfredsstille den anfægtede, er det åndelige bevis, som Guds Ord kan tilvejebringe. Dette er i stand til at overbevise den anfægtede om, at mennesket som skabt i Guds billede som det sidst skabte i det samlede skaberværk, alene tilfredsstilles af ikke timelige, men evige fuldkommenheder, hvilket udgivelsens betragtninger er forsøgt på.

1837 (opr. 1750), Friderich (Frederik) Boye: »Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, den især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser« (Boye's lille Skatkiste) Allerede i ordvalget, som er anvendt i titlen til denne dagbog spores, at udgivelsen repræsenterer en herrnhutisk pietistisk forkyndelse.

I tilegnelsen til prinsesse Charlotte Amalie anfører forfatteren, at

hensigten med udgivelsen af dagbogen er den, at bogen skal tjene uomvendte til opvækkelse, overbevisning og oplysning, idet dagbogen »handle om Synderes Elendighed og store Afmagt, og om vor herlige Forløsning ved Jesum og formeedelst Troen til hans Blod og Vunder!« Dagbogen har til hensigt at overbevise mennesker om, at de er vantro og ulykkelige uden Kristus, og samtidigt oplyse dem om den frelse og salighed, som uforskyldt gives bodfærdige syndere i lammets blod, når blot de tager imod Kristus og af et rent og bodfærdigt hjerte anerkender, at Jesus er deres eneste saliggører.

Herudover skal dagbogen tjene til opmuntring for de mennesker, som i sandhed er omvendte, således at de styrkes i kampen mod vantroen, som kommer af satans gloende pile. Og de af dem, som er bekymrede og anfægtede, kan her finde trøst og blive rodfæstede i Jesu kærlighed, således at de får kræfter til at overvinde verden og helvedets hær og skinne som himmelske lys på den vanartige slægt. Da vil de med glæde ved Jesu blod gå døden i møde og som sejrherre træde frem ved lammets side for Guds herligheds trone for der at nyde den uvisnelige ærens krone.

Såvel bibelstykker som salmestrofer er valgt med baggrund i en her-nhutisk pietistisk kristendomsforståelse.

1848 (opr. 1680) Christian Scriver: »Opbyggelige Lignelser eller Gottholds andægtige Betragtninger efter Tid og Lejlighed«

Teologisk betegnes forfatteren som værende en forløber for pietismen, idet den såkaldte Rostockskole, som han følte sig forbundet med, tilførte den i orthodoxien eksisterende fromhed nye dimensioner ikke mindst derved, at forkyndelsen ikke længere alene skulle komme til udtryk i den etablerede kirke og dennes offentlige gudstjeneste. Under indflydelse af den engelske calvinistiske puritanisme skulle lægfolk nu inddrages i det kirkelige og forkyndende arbejde i meget større omfang end tidligere set i kristendomsudøvelsen. Netop den kendsgerning, at C. Scriver behandler spørgsmålet om inddragelsen af lægfolk i arbejdet ses som en begrundelse for den sene udgivelse i dansk oversættelse, hvor forsamlingsbevægelsen, som byggede på samme princip, var i stærk udvikling.

Det har tidligere været nævnt, at forfatteren i flere henseender afløser J. Arndt som opbyggelsesforfatter, og teologisk anvender han samme frelsesskema, som går ud på, at forløsningen fra den skilsmisse fra Gud, som opstod ved syndefaldet, fordrer bod, omvendelse og helliggørelse med udgangspunkt i Jesu lidelse og død, men samtidig fastholdes forkyndelsen på luthersk-evangelisk grund, hvor menneskets frelse alene

afhænger af Gud, og at vækst i troslivet beror på og næres ved Guds nåde.

Forfatteren anfører, at når mennesket således betingelsesløst har modtaget Guds Ord og i tilgift dertil nadveren, er det af afgørende betydning, at dåbspagten med Gud dagligt bliver fornyet, og derfor skal mennesket love den »himmelske Fader ny Lydighed. Lad den Korsfæstede Herre Jesus Christus altid være i Hjerte, Sind og Tanker! Omgås de hellige, som vitterligen gaaer frem i Kundskab og Gudsfrygt. Tal med dem om hvordan ogsaa du kan vokse i Guds Naade!«. ³⁷

1848 (opr. 1797, tysk 1835) William Wilberforce: »Familiebønner«

Denne udgivelse adskiller sig fra de øvrige beskrevne dagbøger, dels ved at der er tale om en engelsk udgivelse, dels ved at den engelske udgave er oversat til tysk, før den oversættes og udgives på dansk.

Årsagen til, at den i århundredets første halvdel blev oversat til tysk kan søges i den kendsgerning, at »Evangelical Movement« i England på mange områder var i fremgang, og som sådan sås som et muligt redskab i bestræbelserne for at imødegå den tiltagende sækularisering i Tyskland. Den teologi, som bevægelsen repræsenterede med udgangspunkt i tro og Bibel, var af universel og human karakter og nærmest at betragte som en skabelsteologi med sociale og socialpolitiske elementer, hvor alle mennesker som skabte i Guds billede ansås for at være lige værdige og dermed i kraft af gudbilledligheden berettigede til de samme muligheder for menneskelig livsudfoldelse.

Selv var forfatteren kommet til den overbevisning og erkendelse ved læsning af lægmanden og af den anglikanske kirke uafhængige præst Philipp Doodridge (1702-1751), hvilket medførte en omvendelsesoplevelse, som efter den hallensiske (franckiske) pietismes skema førte til et liv i helliggørelse og askese. Som indebar en absolut afstandtagen fra alt, hvad der hørte den verdslige verden til.

Efter sin omvendelse anvendte W. Wilberforce sin tid, sine evner og sin formue til i egenskab af politiker at føre sine sociale og caritative initiativer ud i livet.

En række danske præster og lægfolk stod bag dagbogsudgivelserne enten som forfattere af egne bøger, som udgivere af tidligere udgivne danske dagbøger eller som oversættere og udgivere af fremmedsprogede

37. Citatet stammer fra Chr. Scriver's hovedværk »Sjæleskat («Seelenschatz«), som blev til i årene 1675-1692, og som er en bearbejdelse af prædikener holdt i Magdeburg. Første danske udgivelse er iflg. BD 1858-1859.

bøger, som hermed blev omplantede til dansk grund. Det er rimeligt at antage, at forfatteren til egne værker står inde for indhold og forkyndelse. Det samme må antages at være tilfældet for de oversættere og udgivere af andre forfatters bøger, idet de jo har lagt navn til.

Imidlertid har oversættelserne ikke været konfereret med de originale udgivelser, hvorfor det ikke med sikkerhed kan afgøres, hvorvidt en oversættelse eller en bearbejdelse har medført en afgørende forandring med hensyn til indhold og forkyndelse, men det må antages, at oversætter og udgiver i det mindste står inde for den forkyndelse, som lyder og den følelse af andagt, som anvendelsen af bogen i form af det hørte eller læste afstedkommer.

I de tilfælde, hvor salmer indgår som centrale eller perifere elementer i andagtsstykkerne, er disse ofte tillempet danske forhold, hvilket oversætter eller udgiver ikke sjældent gør opmærksom på i forerindring eller forord med den begrundelse, at anvendelsen af danske salmer eller salmer af oprindelig udenlandsk herkomst, som i forvejen er indsungne i menighederne, beforder genkendelse, fortrolighed og intimitet.

I det følgende biograferes og til dels bibliograferes de danske præster og lægfolk, som står bag udgivelserne, samtidig med at deres tilhørsforhold til forsamlingsbevægelsen undersøges, idet ældre danske og fremmede forfattere allerede er biograferede i forbindelse med omtalen af dagbøgerne for så vidt dette skønnes at have betydning for forståelsen af dagbøgernes udgivelse.

Til biograferingen, som med en enkelt undtagelse, hvor der er to forfattere til samme dagbog, foretages i kronologisk orden efter fødselsår, er anvendt de i litteraturfortegnelsen anførte biografiske og bibliografiske værker, uden at det i det følgende nævnes, hvorfra de enkelte oplysninger stammer, da dette vil afstedkomme en lang række noter, som i denne forbindelse ikke skønnes relevante.

Af danske teologer og lægfolk, der er udgivere af egne dagbøger eller oversættere af på fremmede sprog udgivne dagbøger nævnes:

Biørn Christian Lund (1738-1809) (»Dagbog for en Christen af vor Herre Jesu Christi egne Ord og Lære i og efter hans Dage paa Jorden«, 1806), blev efter studentereksamen 1756 teologisk kandidat i 1759, hvorefter han fik embede som sognepræst i St. Heddinge og Højrup (1767), siden i Hellested (1785), efter forinden at have været ansat som informator ved Det kongelige Vaisenhuus (1761).

I studietiden virkede han som huslærer og havde plads som sådan hos sognepræsten i Saltum, hvor han angiveligt skulle være blevet påvirket

af dennes herrnhutisk pietistiske forkyndelse.³⁸ Denne teologi kommer tydeligt til udtryk i hans udgivelser fra 1760-erne »En liden Brude-Gave, sendt fra Brudgommen, det lille Barn i Krybben i Bethlehem i sit første Blod og blodige Brudgoms Deylighed paa Golgatha til alle Jesu Brude, I nogle smaa Psalmer« (1760), »En liden Brude-Gave sendt fra Brudgommen Jesus i hans kongelige Prydelse paa hans Trolovelses-Dag til alle Jesu Brude, i nogle faa Psalmer« (1761), »En liden Brude-Gave sendt fra Brudgommen Jesus i hans første Blod i Bethlehem, og paa hans Trolovelses-Dag til alle Jesu Brude, i nogle faa Psalmer«, 2. oplag formeret (1764) og i »Jesu Bruds Glæde i hendes Immanuels og Brudgom« (1764). Det formerede 2. oplag fra 1764 indeholder de to først nævnte udgivelser og blev anvendt i vakte kredse.³⁹

Siden udgav han »Forsøg til en frie Oversættelse af de bedste, gamle og nye Kirke-Sange med hosføiede Originaler og Forfatterens Navn« (1797), som er et hovedværk indenfor salmehistorien, idet den indeholder hans egne oversættelser af 195 udvalgte tyske salmer samtidig med, at de originale versioner er aftrykte tillige med et fyldigt register over salmernes forfattere.

Der kan ikke konstateres nogen forbindelse til vakte kredse, hvilket muligvis skyldes manglende kræfter til engagement i disse, forårsaget af tiltagende blindhed, hvilken omstændighed forfatteren udførligt redegør for i forerindringen.

Nicolai Edinger Balle (1744-1816) (»Søndagsblad over bibelske Tekster med korte Betragtninger til Brug ved huslig Andagt paa Søn- og Helligdage«, 1809) blev efter studentereksamen i 1762 teologisk kandidat i 1765. I studietiden var han under påvirkning af den tyske filosof Christian Wolff (1679-1754), som 1707 var blevet professor i Halle, og hvis videnskabelige arbejde i hovedsagen byggede på, at de enkelte videnskaber hørte sammen i et afsluttet og sammenhængende system, der begyndte med logikken og nåede sit højdepunkt i den naturlige teologi,⁴⁰ hvilket kommer til udtryk i titlerne på hans videnskabelige arbejder fra 1700-tallets begyndelse, hvor udtrykket »Vernünftige Gedanken von ...« bestandigt går igen. Han var kirkeligt set orthodox, og hans hensigt var at hæve dogmerne til en matematisk vished og derudaf udforme en fornuftig, naturlig moral, idet alt, hvad der ikke kunne bevises, forkastedes ud fra en matematisk-syllogistisk bevismetode.

38. MAL b. VII, p. 29.

39. MAL b. VII, p. 29.

40. HNK b. II, p. 537 ff.

Balles teologiske ståsted var livet igennem i oplysningens konservative supranaturalisme, som i dogmatisk henseende dækkede den lutherske orthodoxe teologiske skema, som nu blev begrundet i Wolff's tanker. For Balle var åbenbaringen i de bibelske skrifter ikke urørlig og en af ånden dikteret masse, og han erkendte, at de bibelske skrifter også har en historisk side, som både kan og skal gøres til genstand for såvel historiske undersøgelser som sproglige tolkninger, hvilket han fik indblik i på adskillige dannelsesrejser i Europa efter studietidens afslutning.

Efter en kort periode som sognepræst i Kettrup-Gøttrup Pastorat (1771) kaldtes han i forbindelse med Johan Friedrich Struensee's (1737-1772) fald og henrettelse til et teologisk professorat ved Københavns Universitet, hvor han udførte et i omfang betydeligt videnskabeligt arbejde indenfor teologiske discipliner som dogmatik, kirkehistorie, hermeneutik og pastoralteologi, inden han 1783 udnævntes til biskop over Sjællands Stift. På samme tid åbnedes for oplysningens strømninger fra Tyskland, England og Frankrig, idet disse strømninger havde haft vanskeligheder med at få fodfæste i det foregående tiår på grund af statsmagtens læggen vægt på ærbødighed overfor kongehus og religion, hvilket i Ove Høegh-Guldberg's (1731-1808) regeringstid blev vogtet med nidkærhed, som bl.a. kom til udtryk i en hård og vilkårlig censur. Hermed opløstes den af Wolff formulerede enhed mellem åbenbaring og fornuft, og fornuften blev alene kriterium for åbenbaringens indhold.

Sammen med teologen og præsten Christian Bastholm (1740-1819) udgav Balle i 1791 »Lærebog i den evangelisk-christelige Religion til indførelse i Skolerne« (Balle's Lærebog), og tanken var, at denne skulle afløse den af teologen og præsten Erik Pontoppidan (1698-1774) i 1737 udgivne lærebog »Sandhed til Gudfrygtighed«. Dette skabte i brede folkelige kredse megen modstand på samme måde, som det siden var tilfældet med indførelsen af »Evangelisk-christelig Psalmebog« (1798), hvis kommission Balle havde været formand for og primus motor i.

Fra 1800-tallet strømmer nye ideer ind over landet med bidrag af filosoffer som Kant, Hegel, Fichte og Schelling i forbindelse med romantikkens udbredelse, og i tilknytning til Kant's tanker om »Das Ding an sich«, der bygger på det egentlige, der ligger hinsides menneskets erkendelse, åbnes for en bibelsk kristendomsforståelse, som tillige er inspireret af fra udlandet kommende vækkelsesbevægelser.

Også Balle erkendte den i brede folkelige kredse svigtende deltagelse i den offentlige gudstjeneste, hvilket fra 1793 var årsag til hans ind-

førelse af egentlige bibellæsninger om søndagen i københavnske kirker. Udgangspunktet var, at Bibelen forsvarer sig selv. Disse læsninger havde god tilslutning, og da de blev udgivet som ugeskrifter, var der 30.000 mennesker, der havde meldt sig som abonnenter. Den undersøgte udgivelse fra 1809 indeholder således eksempler på, hvilken forkyndelse, der lød ved bibellæsningerne.

Balle havde efter de foreliggende oplysninger ingen forbindelse til forsamlingsbevægelsen eller andre vakte kredse, men efter antallet af abonnenter at dømme, har ovennævnte udgivelse været udbredt som opbyggelsesbog i ikke-vakte kredse, hvilket underbygger påstanden om, at fromhedsliv efter luthersk praksis eksisterede udenfor de vakes kredse.

Peter Outzen Boisen (1762-1831) (»En Andagtsbog indeholdende Bønner samt kjerlige Raad og Advarsler til Opbyggelse og Veiledning, nærmest for Almuen«, 1820) blev student 1782 og teologisk kandidat i Kiel 1786, hvorefter han året efter fik ækvivaleret sin tyske kandidatgrad til den danske med det formål at kunne søge præsteembede i Danmark. Teologisk set var han rationalistisk neolog, idet han fra sin studietid var præget af en af sine professorer ved universitetet i Kiel Johann Andreas Cramer (1723-1788), der i studieårene var forfatterens mæcen. Cramer selv var rationalist i den sene oplysnings neologe, optimistiske og eudaimonistiske ånd, og i sine forelæsninger lagde han vægt på forsynstroen, Jesu ophøjede eksempel og menneskets moralske pligtfølelse i næstekærlighed.⁴¹ Efter dennes anbefaling fik forfatteren embede som sognepræst i Vesterborg, hvor Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1627), Christianssæde havde patronatsretten og i øvrigt var nær ven med Cramer. C.D.F. Reventlow var en af oplysningstidens foregangsmænd indenfor såvel sociale som kulturelle forbedringer for bondestanden. Til det sidste hørte en reformering og forbedring af det eksisterende skolevæsen. Forfatteren indgik i dette arbejde og oprettede 1802 et lærerseminarium i Vesterborg Præstegård, idet han fandt, at læreren bør være en fornuftig bonde blandt bønder. Folkeoplysningen lå ham således på sinde, og dens formål »at skabe nyttige Borgere baade her og hisset« tillægges som citat af P.O. Boisen. I 1805 udnævntes han til biskop over Lolland-Falsters Stift og fortsatte her sit pædagogiske arbejde i folkeoplysningens tjeneste.

Men til forskel fra andre af oplysningens teologer var han forstående overfor den spirende og nye tilværelsestolkning, som de kulturelle

41. DBL b. V, p. 451 ff.

strømninger, herunder romantikken, bragte med sig bragte med sig, hvorfor han må betegnes som overgangsteolog. Også han var påvirket af den svigtende kirkegang ved den offentlige gudstjeneste og udgav derfor 1806 en »Plan til Forbedring af den offentlige Gudsdyrkelse«, hvis grundtanke var, at svigtende kirkegang og nadverdeltagelse skyldes en forkyndelsens krise. Han lagde vægt på en ændring af både prædikenens opbygning og sprog, således at forkyndelsen blev mere folkelig og forståelig, og ligeledes indså han vigtigheden af at inddrage emner i forkyndelsen, som kunne bevæge følelserne ved de offentlige gudstjenester, hvis afholdelse som præst og embedsmand lå ham på sinde. Imidlertid var et tilsvarende forslag af tilnærmelsesvist samme grundtanke allerede blevet fremlagt 1785 af Christian Bastholm (1740-1819): »Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudsdyrkelse«, som blev anledning til megen diskussion blandt teologer og præster. Boisens forslag synes derfor ikke at have været i overensstemmelse med nyere kulturstrømninger, som i de mellemliggende år havde sat deres præg på tilværelsesforståelsen, og udgivelsen blev skarpt kritiseret fra flere teologer med forskellige teologiske grundholdninger, bl.a. af Henrik Georg Clausen (1772-1842), Jacob Peter Mynster (1775-1854) og Nikolaj Frederik Severin Grundtvig (1783-1872).

Forfatteren regnes til overgangsteologerne, og som sådan var han åben overfor nye teologiske tiltag, men der foreligger intet om, at han på noget tidspunkt skulle have haft forbindelse med forsamlingsbevægelsen.

Bone Falch Rønne (1764-1833) (»Morgen-Betragtninger og Bønner til enhver Dag i Maaneden efter C.C. Sturms Unterhaltung mit Gott samt Bønner til visse Fester og andre udmærkede Dage af forskellige Forfattere«, 1831) fik studentereksamen 1784 og blev teologisk kandidat 1790, hvorefter han samme år ansattes som lærer og informator for Arveprins Frederiks børn, heriblandt den senere konge Christian VIII. 1794 kaldtes han som sognepræst til Tjæreby-Alsønderup Pastorat ved Hillerød og fra 1802 var han sognepræst i Lyngby Pastorat ved København.

I studietiden og i de første embedsår var han påvirket af den tidlige oplysnings supranaturalisme, og i lighed med teologen og præsten Christian Bastholm (1740-1819) opfattede han overvejende kristendommen som et redskab til udvikling af den kristelige morallære, ligesom han lagde vægt på etablering af et forbedret skolevæsen og en udbygget fattigpleje. At forbedringen af skolevæsenet lå ham på sinde, vidner hans udgivelser af lærebøger for børn om, således »Uskyldig

Tidsfordriv for Børn I-III« (1792-1794), »Stave- og Læsebog for smaae Børn« (1793), »Læsebog for Bønderbørn« (1796) og »Kort Udtog af den bibelske Historie for Børn, som kun have liden Skolegang« (1801), og i overensstemmelse med oplysningens idealer arbejdede han for oprettelse af såvel arbejdsskole som arbejds- og uddannelseshus for voksne og udgav landbrugsfaglige skrifter. Fra 1808 kom han under påvirkning af den tyske hofprædikant i Dresden Franz Volkmar Reinhard (1753-1812),⁴² hvis forkyndelse var hallensisk (francisk) pietistisk, hvilket i 1813 førte til en personlig omvendelse, hvorefter han frasagde sig supranaturalismen som teologisk retning og tilsluttede sig en evangelisk tilværelsesforståelse, hvor forsoningstanken spillede en dominerende rolle. Efter engelsk mønster og muligvis påvirket af de skotske baptistiske missionærer Ebenezer Henderson (1784-1858) og John Paterson (1776-1855) indledte B.F. Rønne arbejdet med at etablere et dansk bibelselskab. Missionærerne repræsenterede selskaberne »Religious Tract Society« og »The British and Foreign Bible Society« under den engelske bevægelse »Evangelical Movement«, der fra slutningen af 1700-tallet væsentligst arbejdede med bibel-, traktat- og missionsvirksomhed i England, og de havde ved århundredets begyndelse indledt deres missionsvirksomhed i Danmark med det formål for øje at forberede missionsvirksomhed i de danske kolonier. Et dansk bibelselskab oprettedes i 1814, efter at førnævnte missionærer på grund af krigen med England i 1807 havde måttet forlade landet og var rejst til Sverige,⁴³ hvorefter alene E. Henderson i 1812 vendte tilbage. 1817 stod B.F. Rønne bag oprettelsen af en lokal afdeling »Bibelselskabet for Lyngbye og Omegn«, hvorefter i 1820 fulgte traktatselskabet »Lyngbye evangeliske Traktatselskab« (fra 1829 »Det danske Traktatselskab«).⁴⁴ Selskabet stiftedes i ånden fra »Evangelical Movement« og med praktisk og økonomisk bistand fra det engelske traktatselskab, formidlet af den franske teolog og præst Adolphe Louis Frédéric Théodore Monod (1802-1856), som i 1819 var kommet til landet. Hertil støttedes foretagendet fra reformert side, hvilket understreger den evangeliske vækkelses konfessionsuafhængighed.

Rønnes virksomhed, herunder hans anvendelse af nye og hidtil upå-

42. I perioder var tyske hofpræster ansat af hensyn til dronningerne, som ofte var tysktalende. Sidste tyske hofpræst i Danmark forlod embedet i 1810, mens sidste tyske hofpræst ved Christiansborg Slotskirke forlod embedet i 1766.

43. Under opholdet i Sverige stiftede de i 1809 »Evangeliska Sällskapet«, som siden i 1815 fulgtes af »Det svenske Bibelselskab«, jvf. SID.

44. VÆK I, p. .X.

agtede arbejdsmetoder, fik stor indflydelse på udviklingen af fromhedslivet i 1800-tallet, idet traktatudgivelserne, som hovedsageligt bestod af eksempelfortællinger og missionsefterretninger, antalsmæssigt fik stor udbredelse, hvilket dokumenteres af nøje førte regnskaber. Utvivlsomt har traktaterne været anvendt af forsamlingsbevægelsen og i vakte kredse, selvom der ikke foreligger egentligt vidnesbyrd herom, og selv vandt Rønnes egne forsamlinger stor tilslutning og dannede skole for andre vakte præster i deres forsamlingsvirksomhed.

Jens Møller (1786-1863) (»Jesus i Gethsemane eller Betragtninger over Vor Frelasers Lidelses-Historie af Sturm, udgivne med Tillæg og enkelte Forandringer, og ordnede til daglig Læsning for Menigmand i Fasten«, 1831) blev efter studentereksamen 1802 teologisk kandidat i 1807, hvorefter han blev præst, og fra 1821 til sin død var han sognepræst i Grinderslev-Grønning Pastorat (fra 1824 Grinderslev-Grønning-Thise Pastorat), Viborg Stift og fra 1834 tillige provst, og i perioder af sit embedsliv var han lokalt medlem af såvel amtsråd som stænderforsamling.

Teologisk repræsenterede han den rationalistiske supranaturalisme, og i lighed med teologen og præsten N.E. Balle (1744-1816) forfægtede han oplysningens vurdering af fornuften som højeste autoritet i tros- og lærespørgsmål. Udover nævnte udgivelse forfattede han »Haandbog for Præster« (1820), som langt op i 1800-tallet var en ofte benyttet oplysningsbog om præsternes embedsforpligtelser.

Der foreligger intet om hans forhold til forsamlingsbevægelsen, og med den teologi, han repræsenterer, er det næppe sandsynligt, at han har støttet denne eller vakte kredse i øvrigt. På den anden side er der heller ikke underretninger om, at han i sin tid som provst har været inddraget i sager om brud på de i henhold til Konventikelplakaten af 1741 indførte bestemmelser om forsamlinger.

Jørgen Overgaard Thisted (1795-1855) (»Andagtstimer til sand Christendoms og huuslig Opbyggelses Befordring« (1822-1825) og »For Hjertet paa Vejen til Evigheden« (1828)) blev student 1811 og siden officer, hvorefter han i en årrække ernærede sig ved journalistisk virksomhed og som huslærer, inden han påbegyndte det teologiske studium, som 1820 afsluttedes med embedseksamen på Københavns Universitet. Samme år ansattes han som præst ved Budolfi Kirke, Ålborg og herefter som personlig kapellan for sognepræst L.N. Fallesen (1747-1824), Trinitatis Kirke, København og fra 1825 var han sognepræst i Gyrstinge-Flinterup Pastorat, Sjælland.

Han voksede op i et hjem, hvor faderen tilhørte kredsen af vakte i Ålborg. En kilde⁴⁵ fremhæver dette som årsag til hans hallensiske (franciske) pietistiske ståsted, mens en anden kilde⁴⁶ angiver, at forelæsninger i studietiden af teologen Otto Horrebow (1769-1823) og teologen Claus Hornemann (1751-1830) på afgørende vis havde påvirket hans teologiske ståsted i retning af oplysningens herskende retninger. Førstnævnte regnedes blandt neologerne, mens sidstnævnte først var supranaturalist, senere neolog, som fandt, at de bibelske skrifter og dogmer ikke var eet med den åbenbarede religion og derfor i højere grad lagde vægt på Jesu ophøjede eksempel. Samme kilde angiver endvidere, at Thisted's religiøse gennembrud fra at være rationalist og til at blive pietist skyldtes læsning af den tyske teolog og præst Claus Harms' (1778-1855) udgivelser, ikke mindst »95 Theses« (1817), som lagde distance til alt, hvad Harms anså for at være i strid med den konfessionelle luthersk-evangeliske kirkes lære.

Thisted var som præst ved Trinitatis Kirke, København en meget søgt prædikant, hvis hallensiske (franciske) pietistiske forkyndelse var anderledes, skarp og ikke sjældent polemisk i forhold til, hvad kirkegængere i øvrigt på den tid kunne høre i københavnske kirker. Denne forkyndelse tiltalte mange i borgerklassen⁴⁷ og herudover herrnhutisk pietistiske kredse. Til forskel fra mange andre prædikanter var hans sprog levende og kraftigt, og han spillede på og inddrog tilhørernes følelser med fantasi, ligesom direkte henvendelser fra prædikestolen til tilhørerne ofte forekom. Samtidige bedømte hans retoriske evner som værende på et højere niveau end Grundtvig's.⁴⁸

Thisted forestod et omfattende oversættelses- og udgiverarbejde, som foruden nævnte udgivelser rummer en samling af tidsskriftet »For Christine B. I-IV« (1823-1825), som udover egne prædikener indeholder andagtsstykker af flere forfattere, digtsamlingen »Kors og Psalter B. I-II« (1824-1825), »En christelig Postille af M. Luther efter B. Lindners bearbejdelse B. I-II« (1825-1828), »Idea Fidei Fratrum« af A.G. Spangenberg (1830) og »Repertorium for aandelige Sager B. I-III« (1828-1829).

Som tidligere nævnt var han i en periode ansat som personlig kapellan for Fallesen, og ved dennes afsked i 1824 mistede Thisted efterfølgende sit embede. I de næste måneder rettede han gennem blade og tidsskrifter skarpe angreb mod bl.a. sin tidligere professor C. Horne-

45. VÆK I, p. 50 ff.

46. Michael Neiiendam i DBL – J. Thisted.

47. I brev til provst Wolf Frederik Engelbreth af 10. november 1822.

48. Lægmand og lærer Rasmus Sørensen i »Mit Levnedsløb« (1847)

mann, hvilket medførte beslaglæggelse og trussel om fremover at være underlagt censur, således som han i sin ungdom havde været det, efter at han i et dagblad havde indrykket et satirisk bryllupsvers. Hans ønske var at forblive som præst i København, men andragendet herom blev afslået, hvorefter han fra 1835 blev sognepræst i Gyrstinge-Flinterup Pastorat, hvilket medførte, at hans polemiske virksomhed ophørte.

I følge førnævnte kilder var han en i tiden søgt prædikant, som rakte udover de vaktres kredse, men der foreligger intet, som belyser hans forhold til forsamlingsbevægelsen eller om hans mulige deltagelse i denne, og da kommunionbøgerne fra hans præstetid ved Trinitatis Kirke er gået tabt, er det heller ikke muligt ud fra disse at fastslå, hvilke mennesker, der tilhørte hans menighed.

Hans Peter Falck (1815-1869) (Opbyggelige Lignelser eller Gottholds andægtige Betragtninger efter Tid og Lejlighed, 1848) blev student 1832 og teologisk kandidat 1837, hvorefter han året efter ansattes som lærer, senere inspektør på Bredgades Fattig Skole, København for siden fra 1849 at være ansat som sognepræst i Vindinge Pastorat, Fyns Stift.

Han var som oversætter igennem flere år tilknyttet »Foreningen til christelige Opbyggelsesskrifters Udbredelse i Folket«, og for denne forening oversatte han bl.a. Heinrich Müller's »Forklaring til Søndags-evangelierne (1845-1847), Richard Baxter's »De Helliges Hvile« (1847-1848) og Wilhelm Hoffmann's »Missionstimer, 32 foredrag om det evangeliske Missionsværk« (1848-1849).

I studietiden knyttedes han til grundtvigske kredse i København, men hans navn figurerer ikke blandt de i alt 363 navne, som i 1830-erne opførtes på Frimenighedsansøgning I (1831), Frimenighedsansøgning II (1831), Nordisk Kirketidendes Subskribentliste (1833-1835), Ansøgning om Løsning af Sognebånd I (1834), II (1838) eller III (1838).⁴⁹

Han støttede imidlertid den frie skoles sag og regnedes som ven af forsamlingsbevægelsen, men der er efter det foreliggende intet belæg for hans aktive deltagelse i sidstnævnte.

Også danske lægfolk er repræsenteret blandt udgivere og oversættere, således:

Bernhard Ludwig Friderich Roos (1759-1838) (Nye Aftenandagter paa hver Dag i Aaret, 1802) var lægmand og kirurg. Efter endt skolegang, som ikke ses afsluttet med studentereksamen, kom han i lære som

49. VÆK I, p. 107 ff.

kirurg i Slesvig 1776, hvorefter han fra 1781 studerede lægevidenskab i København sideløbende med, at han arbejdede som kirurg ved militæret. 1782 bestod han den kirurgiske tentamen ved »Det anatomisk-kirurgiske Amphitheater« i København og siden i 1787 eksamen ved »Det chirurgiske Akademie«, hvilket år han efter yderligere og kortere ansættelser i militært regi, kom til Vemmetofte adelige Jomfrukloster og Høystруп Gods, Sjælland som kirurg, en stilling som han bestred til sin afsked i 1829, hvor han opnåede titel af kancelliråd.

Han efterlod sig ikke noget stort forfatterskab eller vidnesbyrd om oversættervirksomhed, da han udover ovennævnte udgivelse alene har ydet få og i omfang små bidrag til belysning af den danske lægevidenskabs historie, og der er intet tilgængeligt materiale om hans forhold i øvrigt. Teologisk hører han hjemme i den sene oplysnings neologi, og at fremme af den huslige andagt har været ham magtpåliggende, fremgår af forerindringen til dagbogen, hvor han giver udtryk for ønsket om, at bogen ikke blot må blive taget i anvendelse på klosteret, til hvis adelsdamer udgivelsen er dedikeret, men også andre steder, således at den rene og virksomme kristendom må blive udbredt i den hensigt at øge summen af menneskelig lyksalighed til Guds navns ære.

Gustav Adolph Joachim Diderik Suhr (1802- i live 1853) (»Familiebønner«, 1848) blev student 1819, og siden cand. phil, hvorefter han bestod eksamen som seminarist. Det er ikke det store forfatterskab, han har efterladt sig, idet han blot har udgivet to såkaldt originale noveller, hvilket indebærer, at der ikke er tale om oversættelser eller bearbejdelser, »Lindormen« (1840) og »Mødet paa Thorseng« (1842), og af opbyggelig litteratur er der intet registreret bortset fra ovennævnte udgivelse.

Der foreligger ikke oplysninger om hans arbejde eller virksomhed i øvrigt herunder om mulig forbindelse til forsamlingsbevægelsen, men karakteren af udgivelserne synes ikke at pege i denne retning.

Frederik (Friedrich) Adolph Greve af Holstein (1784-1836) (»Den aandelige Morgendrik for christelige Sjele«, 1834) var efterkommer af den tyske adelsslægt Holstein, som i 1600-tallet etablerede sig i Danmark og som i 1708 erhvervede sig grevskabet Holsteinsborg i Sydvestsjælland.

F.A. Greve af Holstein læste jura på universitetet i Kiel og Göttingen og blev herefter i 1808 juridisk kandidat fra Københavns Universitet. Kort tid efter overtog han Holsteinsborg, som indtil dette tidspunkt havde været bestyret af en af de fremtrædende foregangsmænd indenfor

landbruget Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1827). Fra sin tidlige ungdom var Holstein præget af oplysningens tanker og ideer, hvilket blandt meget andet kom til udtryk i tiltag til forbedring af forholdene for bønder, og oplysningens ideal om at være en nyttig borger omsattes til den tro, at Gud havde givet ham et ansvar for de mennesker, som på den ene eller anden måde var blevet ham betroet. Idealet fik således for ham en dybere betydning, idet buddet om næstekærlighed blev hellig begrundet pligt, hvorfor han lagde et idealistisk arbejde for dagen i den hensigt at sikre sine ansatte såvel timeligt som åndeligt. Hvad det timelige angår, afskaffede han 1809-1811 hoveriforpligtelsen, tog initiativ til etablering af Danmarks første sparekasse 1810 og oprettede en lokal opdragelsesanstalt for forældreløse ved navn Holsteinsminde, ligesom skoleundervisning af ham blev anset for at være vigtig, idet han var af den opfattelse, at når børnene på et tidligt tidspunkt blev konfronteret med de bibelske fortællinger og dermed kom til tro på Gud, ville dette præge dem resten af deres liv, hvorefter resultatet ville blive både nyttige og fromme borgere. Hermed forenedes rationalistiske og pietistiske idealer.

Overgangen fra at være rationalist og til at være pietist synes at have strakt sig over nogle år, og det er ikke muligt at pege på enkelte tildragelser eller begivenheder, som har befordret denne, således foreligger der ikke oplysninger om en egentlig omvendelsesoplevelse. Medvirkende til dette skift kan imidlertid være den kendsgerning, at han omkring 1820 ansætter en tysk lærer ved navn J. Freytag med det formål, at denne skal undervise hans egne børn. Læreren tilhørte de vakte og skabte interesse for missionssagen, hvilket resulterede i oprettelsen af et lokalt missionsselskab, som 1833 fusionerede med det af B.F. Rønne i 1820 oprettede »Lyngbye evangeliske Tractatselskab«, fra 1829 »Det danske Tractatselskab«.

Herudover arbejdede han energisk for at ansætte grundtvigsk orienterede præster og lærere i de embeder, hvortil han havde patronatsret. Som lærer kaldte han således den fremtrædende forsamlingsleder Rasmus Sørensen, som andetsteds er omtalt.

Han stod bag den lokale forsamlingsbevægelse, hvis møder i 1830-erne udviklede sig til store forsamlinger om bibellæsning og salmesang, og dette skete med en agitation, som rakte langt ud over det lokale område og derfor var vanskelig at styre. I sit skrift »Nogle Ord til Christendommens Venner på Grevskabet Holsteinsborg« (1834) forsøgte han at lægge en dæmper på bevægelsens aktiviteter og udfoldelse, men uden synligt resultat, idet skriftet mødte modstand fra lægmandsside. Således udgav en kreds af lægmænd i København samme år »Erklæring

i Anledning af F.A. Greve af Holsteins offentlig fremførte Beskyldninger« efter først at have forsøgt at få erklæringen optaget i Nordisk Kirketidende. Denne anmodning afvistes imidlertid af bladets redaktør magister og senere præst Jakob Christian Lindberg (1797-1857), som utrætteligt arbejdede på at holde forsamlingerne indenfor statskirkens rammer i den hensigt at undgå separatisme ved i stedet at påvirke statskirken indefra med det formål at opnå større frihed i kirkelig henseende.

Nis (Niels) Jensen Kristiansen Thornum (1796-1856) (»Himmelstigen eller Anviisning, hvorledes en troende Sjæl ideligen, ligesom tilskyndet af det Nærværende, kan opsvinge sig til Gud og Jesum i Dag, nærmest for den lærvillige Skoleungdom« (1828) og »Dagligt Opløftelses-Offet for Naadens Throne paa Veien til Evigheden« (1844-1853)) blev efter sin konfirmation ansat som skolelærer i Føvling Sogn 1812 uden foregående læreruddannelse. Her underviste han, indtil han i 1816 blev optaget på det første kongelige seminarium i Jylland (Borris), hvorfra han i 1818 dimmitteredes som lærer. Der foreligger ikke oplysninger om, hvor eller hvad han i de nærmest følgende år var beskæftiget med, men fra 1822-1825 var han ansat som lærer ved Brændstrup Skole i Rødding Sogn, hvorefter han flyttede til Gasse Distriktskole i Skærbæk Sogn, hvilket embede han bestred til sin død.

En kilde⁵⁰ beskriver hans teologiske ståsted som præget af gammel gudsfrygt og alvor uden dog at meddele, hvorfra den stammede, og hele hans forfatterskab bærer præg af kristendommens betydning for menneskelivet endda ned til mindste dagligdags detalje, om end hans kristendomsopfattelse ændres fra at være rationalistisk til at være pietistisk. I udgivelsen »Tankesprog« (1825) udtrykker han, at det vigtigste for et menneske er at blive en sand kristen og Jesu ven, og i overensstemmelse hermed er skolens kristendomsundervisning grundlæggende og et afsæt for alle andre skolefag. I sin første udgivelse »Første Grunde i den christelige Religion for Børn« (1824) angiver han i forordet sin pædagogiske metode, som består i først at undervise børnene i sanselige ting, og når de så har lært at læse og at tilegne sig vanskeligt og ikke umiddelbart sanseligt stof, da at vejlede dem fra det synlige og til det usynlige forud for læsning af egentlige lærebøger i kristendom og bibelhistorie.

Thornum's første udgivelser er lærebøger, hvis emner spænder fra religion, grammatik, geografi, historie til regning, og alle er udgivet på eget forlag og for egen regning. At han agtede sin seminarieuddannelse

50. Niels Jeppesen i NJK.

højt i forbindelse med udgivelserne, understreges af den kendsgerning, at han på titelbladene efter navnet anfører, at han ikke alene er lærer, men seminarist og lærer.

Udgivelserne bærer præg af oplysningens ideer og idealer, og i »Tankeprog« (1825) opfordrer han til flittigt at besøge de steder, »hvor Visdom og Dyd kan læres«, ligesom gode og nyttige råd ikke skal foragtes. »Gør dine Pligter, vælg Dig den Næringsvei, hvortil du har Lyst, Anlæg og Hielpemidler, og læg dig derefter med Flid og Orden; thi uden Orden fornedrer du din Menneskeværdighed«. Og skulle eleven blive i tvivl om, hvad denne skal gøre, skal han eller hun stille sig selv spørgsmålet om, hvad Jesus ville have gjort i en tilsvarende situation. Jesus fremstår som det gode eksempel, men vigtigt er det for eleven at overveje, hvilken løsning, der for denne vil være den gavnligste. I fristelsens time opfordres eleven til at erindre sig salmen »Alvidende, dit Øie mig ransager« (Birgitte Bøye 1778, DDS (1953) nr. 18) og i øvrigt til bestandigt at have evigheden for øje.

I flere af sine knap 900 salmer indtager begreber som gudsfrygt, nøjsomhed og flid væsentlige pladser, og tidens tiltagende sækularisering kritiseres, ligesom han gang på gang påtaler, at ungdommen forsømmer Guds hus og den offentlige gudstjeneste og i stedet besøger morskabshuse, hvorved søndage bliver til syndedage.

Det fremgår af udgivelserne i 1820-erne, at hans teologiske ståsted i disse år vender sig fra at være rationalistisk og til at være pietistisk, selvom han også i senere udgivelser glimtvis vender tilbage til oprindelige rationalistiske dyder. Der foreligger ikke tilgængelige vidnesbyrd om, hvad der måtte have forårsaget denne drejning, da den levnedsskiltring, han igennem mange år havde forberedt, aldrig blev skrevet, før han i 1856 døde for egen eller for morders hånd. Imidlertid er det næppe uden betydning, at nabosognet Skærbæk Sogn fra 1740-erne havde haft et brødreresocietet, som afholdt konventikler med deltagere fra egen. Dette societets virksomhed fik endnu et opsving fra begyndelsen af århundredet under den herrnhutisk pietistiske sognepræst Johannes Gjelstrup (1750-1833) indtil dennes umyndiggørelse og afsked, idet han allerede i 1818 havde opgivet at holde forsamlinger,⁵¹ hvorefter ledelsen af disse overtoges af lægfolk med væsentligt færre medlemmer end tidligere. 1822 var der således 24 medlemmer af societetet, 1825 12 medlemmer og i 1835 15 medlemmer.

Selv begynder Thornum at afholde forsamlinger i Gasse Skole hver søndag eftermiddag efter den offentlige gudstjeneste. Dette sker med

51. VÆK b. VII, p. 240.

sognepræstens tilladelse i henhold til Konventikelpakaten fra 1741, og mange deltagere samles fra landsdelen først til gudstjeneste i kirken for dernæst at deltage i den efterfølgende forsamling på skolen, men det har ikke været muligt at efterspore tidspunktet for de første forsamlings afholdelse.

Rasmus Sørensen (1799-1865) (»Pindse-Gaverne eller syv Bønner og syv Takkesuk efter de syv Bønner i Fadervor; forenede med nye Psalmer, til Brug hver Dag i Christelige Huse« sammen med efternævnte Parmo Carl Petersen) blev uddannet lærer på det af grev Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1827) oprettede seminarium i Vesterborg, Lolland og var i de nærmest følgende år lærer i hhv. Århus og Brandstrup, Lolland, inden han i 1827 af Frederik (Friedrich) Adolph Greve af Holstein (1784-1836) kaldtes som lærer til Venslev, Sjælland.

Sørensen var en af de fremtrædende ledere i den sjællandske forsamlingsbevægelse, efter at denne var blevet etableret omkring 1830 ved foranstaltning af den vakte fynbo Rasmus Ottesen (1803-1862), der dette år flyttede fra Fyn til Venslev på Sjælland og bosatte sig der som gårdfæster under grevskabet Holsteinsborg. Herfra bredte bevægelsen sig i de følgende år til andre dele af Sjælland og nåede sit deltagermæssige højdepunkt i 1830-erne, længere nord og østpå i 1840-erne og ved årtiets slutning i Nordsjælland. København indtog på dette tidspunkt en særstilling i forhold til forsamlingsbevægelsen, da det herrnhutisk pietistiske Brødresocietet allerede fra århundredets begyndelse var virksomt ved afholdelse af møder, som 1816 blev åbnet for ikke-medlemmer af societetet.⁵² R. Sørensens ven P. C. Petersen, som han havde truffet ved et møde i Jelling, og som han plejede tætte forbindelser med efter at være flyttet til Sjælland, var således blandt primus motorerne i den københavnske forsamlingsbevægelse fra 1828.

Sørensen angives at have været stærkt bibeltroende.⁵³ Der foreligger ikke oplysninger om, hvorfra påvirkningen stammer, men i forsamlingsernes første tid var det altoverskyggende grundlag, som bandt deltagerne sammen, forsøget på at udbedre de skader i kristelig henseende, som de hævdede oplysningstidens forkyndelse havde medført, og hvis resultater nu spejledes i stigende sækularisering og deraf følgende dårligere moralfølelse.

52. VÆK b. I, p. ix.

53. DBL – R. Sørensen.

Sørensen blev på et tidligt tidspunkt påvirket af Grundtvigs tanker og synspunkter, herunder hans tanke om frihed til at løse sognebånd, hvilket i 1834 førte til affattelsen af en adresse, hvori magister og senere præst Jakob Christian Lindberg (1797-1857) gaves fuldmagt til at anmode kongen om tilladelse til at løse sognebånd, for selvom der var mulighed for at søge den præst, man måtte ønske at høre ved den offentlige gudstjeneste, var det stadigvæk sognepræsten i bopælssognet, der skulle døbe børnene, hvilket i forsamlingskredse vakte en ikke ubetydelig modstand. To år tidligere – i 1832 – havde Sørensen i skriftet »Et Ord om de gudelige Forsamlinger, som holdes udenfor den offentlige Gudstjeneste« således påberåbt sig friheden til at afholde og deltage i disse på trods af Konventikelplakaten fra 1741, idet han gav udtryk for, at præmisserne for plakaten på afgørende vis havde ændret sig i de mellemliggende årtier.

I 1840-erne blev R. Sørensen politisk aktiv i bondebevægelsen, hvis aktiviteter for alvor accelererede i forbindelse med indførelsen af valget til stænderforsamlingerne (1831) og til kommunalrådene (1841). Denne accelererende demokratiseringsproces var imidlertid påbegyndt år forinden. Således var indførelsen af Evangelisk-christelig Psalmebog (1798) som sognets kirkesalmebog betinget af enighed herom af præst og menighed.

I forbindelse med sine politiske aktiviteter fik R. Sørensen bevilget afsked som lærer i 1844 og hengav sig herefter til politisk agitation for den frie skole, udstykning af herregårde og pengeafløsning af fattigvæsenet, idet han systematisk rejste landet rundt med dette formål for øje. En kort tid bremsedes hans agitationsvirksomhed af bondecirkulæret fra 1845, som imidlertid blev tilbagetaget efter kun at have været i kraft i nogle få måneder. Hans politiske aktiviteter bragtes til udførelse bl.a. gennem Bondevennernes Selskab, som han var foregangsmand for, men senere brød med, angiveligt fordi han havde vanskeligheder med at tilpasse sig både egne og modstanderes synspunkter i forhandlingssituationer. Han tog initiativ til etablering af Uldum Højskole (1848) og var siden rigsdagsmand i perioden 1849-1852, hvorefter han udvandrede til Wisconsin, USA.

Parmo Carl Petersen (1786- i live 1847) (»Pindse-Gaverne eller syv Bønner og syv Takkesuk efter de syv Bønner I Fadervor; forenede med nye Psalmer, til Brug hver Dag I christelige Huse«, 1831, sammen med førnævnte Rasmus Sørensen) bar med sig fra sin opvækst en stærk modstand mod oplysningstidens forkyndelse, idet han var søn af teologen og præsten Carl Parmo Petersen (1741-1816), Almind-Viuf Pasto-

rat ved Kolding, som hørte til teologen Christian Bastholms (1740-1816) argeste modstandere. Efter at være blevet student i 1804 påbegyndte han det teologiske studium ved Københavns Universitet og bestod der i 1805 den philologisk-philosophiske prøve, men eftersom han ikke ønskede at lade sig eksaminere og bedømme af lærere og censorer, som ikke besad den rette kristendomsforståelse, fuldførte han aldrig sine studier, hvorefter han indtil 1837 ernærede sig dels som privatlærer og som lærer ved bl.a. Borgerdydskolen i København, hvilket han gjorde på dagbogens udgivelsestidspunkt.

I lighed med forannævnte R. Sørensen lod han sig på et tidligt tidspunkt påvirke af Grundtvigs tanker, og da denne i 1822 flyttede fra Præstø til Christianskirken, København, tilsluttede han sig dennes menighed. Imidlertid forlod Grundtvig sit embede i 1826 efter opgøret med professor H.N. Clausen (1793-1877) i forbindelse med dennes udgivelse »Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus« (1825) og Grundtvigs modskrift »Kirkens Gjenmæle« (1825), hvori førnævnte anklagedes for at føre falsk lærdom. Resultatet blev, at Grundtvig idømtes bøde og censur for injurierende udtalelser og var underlagt denne censur indtil 1838. Denne begivenhed medvirkede til P.C. Petersens beslutning om at påbegynde huslige andagter på søndag aftener, første gang i 1828 og i begyndelsen alene for familie og venner. Da magister og senere præst Jakob Christian Lindberg i 1831 begyndte at holde møder under betegnelsen kalckbrænderiforsamlingerne, sluttede P.C. Petersen sig til disse og ophørte dermed med egen forsamlingsvirksomhed. Disse blev imidlertid genoptaget allerede året efter samtidig med at stud. theol. C.C. Harmesen (1805-1839) påbegyndte sine egne efter i flere år at have deltaget i andre københavnske forsamlinger, og fra midten af 1830-erne smelter de to forsamlinger sammen.

1837 flytter P.C. Petersen som lærer til først Hvidbjerg Sogn, siden Hillerslev Sogn, Thy, hvorefter hans rolle i den københavnske forsamlingsbevægelse er udspillet.

Såvel R. Sørensen som P.C. Petersen var således igennem et par årtier dybt engagerede i den københavnske forsamlingsbevægelse. Den særlige liturgi, som er gennemgående i dagbogen, og som der er redegjort for under omtalen af denne, svarer til den i P.C. Petersens forsamlinger anvendte, og en henstilling fra J.C. Lindberg om at undlade særlige og fra den offentlige gudstjeneste forskellige liturgier i den hensigt at bremse potentielle separatistiske og sekteriske tiltag, besvaredes med, at »det er bedre at drage Kirken ind i Husene, end Verden i Kirken. Jeg

kan ikke Andet end ønske, at mit Huus tidligt og sildigt, Nat og Dag, Søngt og Hellig, maatte være et Herrens Huus, og vore Hjerter den Helligaands Tempel og Bolig ...»⁵⁴

Ole (Oluf) Peter Holm Larsen (1802-1873) (P. Larsen Skråppenborg)

(»Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, den især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser«, 1837 og »Gylden Skat-Kiste for Guds Børn, hvis Liggen-defæ er i Himmelen, bestaaende af udvalgte Sprog af den hellige Skrift, samt hosføiede opbyggelige Anmærkninger og Riim for hver dag i Aaret«, 1837.

Ole (Oluf) Peter Holm Larsen kom først i landmålerlære, men opgav snart dette, hvorefter han blev ansat som tjenestekarl på gården Store Skråppenborg i Brylle Sogn, Fyn. Gårdens navn antog han som sit eget, hvad dengang ikke var et ukendt fænomen, hvorfor han oftest benævnes som P. Larsen Skråppenborg. Gården, hvorpå han gjorde tjeneste, var i datiden et af centrene for herrnhutisk pietistisk fromhedsliv, hvilket påvirkede ham ikke mindst efter indgåelse af ægteskab med en datter herfra. Han deltog ivrigt i forsamlingerne, hvor der til opbyggelse anvendtes bøger af Luther, Müller, Brochmand, Francke og Bugge og blev sunget af Kingos, Brorsons, Pontoppidans, Guldbergs og forskellige herrnhutisk pietistiske salmebøger.⁵⁵ Siden trådte han i forbindelse med B.F. Rønne i dennes arbejde for missionssagen, og en række breve til denne fortæller om hans kristendomsforståelse på det tidspunkt, hvor han selv står som en fremtrædende leder i forsamlingsbevægelsen, I eftertiden er han beskrevet som »inderligt samstemt med den herrnhutiske kreds og dens luthersk-evangeliske opbyggelseslæsning, men mere åben og ansvarsbevidst overfor omverdenen end almindeligt«.⁵⁶

1841 flytter P.L. Skråppenborg til Dons i Almind Sogn ved Kolding, der herefter bliver centrum for forsamlingsbevægelsen i Østjylland. Forinden var han imidlertid ved læsning af Grundtvigs »Kirkens Gjenmæle« blevet grebet af dennes kirkelige anskuelse, som han i egenskab af omrejsende lægprædikant forkyndte på mange møder i Jylland og på Fyn, hvorved han fik en usædvanlig bred berøringsflade med såvel præster som lægfolk, således med teologen og præsten Vilhelm Birkedal (1809-1892), som fra 1840 var sognepræst i Sdr. Omme Pastorat, og som siden karakteriserede P.L. Skråppenborg som en forkæmper for kirkelig

54. Fra P.C. Petersens egen redegørelse 1835, her citeret fra VÆK b. I p. 59 ff.

55. VÆK III, p. 166 ff.

56. Ibid p. 169.

frihed og som en forkynder, der med kraft, glæde og inderlighed hørte til »Rytteriet i Vorherres Slagorden«.⁵⁷ Også lærer og senere højskoleforstander Christen Mikkelsen Kold (1816-1870) kom han i forbindelse med, og samme kilde meddeler, at han blev vakt ved P.L. Skræppenborgs forkyndelse.

At Skræppenborg står som udgiver af førstnævnte udgivelse kan forklares med den herrnhutisk pietistiske påvirkning, som han havde modtaget på gården Skræppenborg, mens sidstnævnte udgivelse, som repræsenterer en hallensisk (franckisk) pietistisk forkyndelse, kun kan forklares udfra, at udgiveren har fundet den i besiddelse af universelle værdier, som gør at skatkasten er anvendelig i andre kirkelige sammenhænge. Hertil kommer, at udgiveren og andre med ham ikke skelnede så nøje mellem forskellige retninger i den pietistiske forkyndelse, som eftertiden har gjort i sine bestræbelser for at sætte forkyndelsen i bestemte kategorier. Forsamlingsbevægelse og vakte kredse var for ham udtryk for det enkelte menneskes ret til at vælge sig sin egen religiøse identitet, hvilket han udførligt redegør for i sin replik »Veiledning til Bedømmelse af »Veiledning til Bedømmelse af Opvækkelsen i vore Dage«« (1854) til teologen og præsten Dines Pontoppidan (1814-1879), Seem Pastorat ved Ribe på baggrund af dennes udgivelse »Veiledning til Bedømmelse af Opvækkelsen i vore Dage« (1853). Her imødegår han punkt for punkt de af Pontoppidan fremførte synspunkter, hvorved de to udgivelser fremstår som næsten samtidige dokumenter, som fra hver sin synsvinkel belyser forsamlingsbevægelsens historie.

Flere af udgiverne til dagbøgerne optræder anonymt, og deres mulige tilhørsforhold til forsamlingsbevægelsen kan derfor ikke fastslås. Dette gælder således følgende udgivelser:

Anonym (Peder Hersleb): »Guds Børns daglige Adgang til Naadestolen« (1804),

Dr. de Valenti: »Haandbog til Brug i Aftentimerne eller Feieraften-Haandbog for alle dem, der længes efter den evige Hvile« (1825) og

Anonym: »En liden Huus-Postill, bestaaende af adskillige Opsamlinger paa Evangelii Mark til daglig Opbyggelse« (1835), som hverken nævner forfatter, evt. oversætter eller udgiver og i øvrigt er ufuldendt, da den kun indeholder andagter til januar og februar måneder.

57. F. Nørgaard i DBL b. XIV, p. 70.

Endvidere skal nævnes, at J. Nissen, der står som forfatter til »Bønner for Ungdommen« (1830) ikke har kunnet lade sig identificere, hvorfor heller ikke en mulig tilknytning til forsamlingsbevægelsen lader sig efterspore. På grund af udgivelsens rationalistiske teologi er det imidlertid overvejende sandsynligt, at en sådan (positiv) forbindelse ikke har eksisteret.

Sammenfatning

At teologer og præster står som forfattere og udgivere af andagtslitteratur under ikke, da det som bekendt er præstens egentlige opgave at forkynde evangeliet, og bogen udgør et medie, som rækker videre, end den offentlige gudstjenestes prædiken gør det. Lægsmænds forfatter- og udgivervirksomhed kan naturligvis også have den samme begrundelse, som eksisterer hos præsterne, at forkyndelsen skal nå så mange mennesker som muligt, men dertil kan virksomheden tolkes som en reaktion på den forkyndelse, som lyder, og som forfatteren eller udgiveren ikke identificerer med den sande kirkes forkyndelse, selvom undersøgelsen viser, at det langt fra altid er tilfældet. Når også lægfolk optræder som forfattere og udgivere, hænger det sammen med ønsket om frihed til at vælge sin egen religiøse identitet og den dertil knyttede ret til at vælge autoriteter fra, som europæiske kulturelle strømninger, herunder romantikken, fra slutningen af 1700-tallet førte med sig, og som efterfølgende lagde grunden til den religiøse individualisme. Almuens evne til at læse efter skolelovens indførelse i 1814 tillægges derimod i denne forbindelse en perifer betydning, da loven ikke betegnede et nybrud, men blot var en videreførelse af tidligere vedtagne love, der sikrede almuens den fornødne skolegang, og nye undersøgelser har godtgjort, at mange i almuens faktisk var i stand til at læse helt tilbage i 1600-tallet.

Af de 20 undersøgte dagbøger indeholder 8 overvejende en rationalistisk forkyndelse og de resterende 12 en overvejende pietistisk forkyndelse, hvoraf imidlertid ikke kan konkluderes, at førstnævnte har været anvendt i ikke-vakte kredse og sidstnævnte i vakte kredse. Dagbøgerne viser flere eksempler på, at udbredelsen ikke var begrænset til meningsfællers kredse. F.eks. viser Zschokke's to udgivelser, som i deres forkyndelse er supranaturalistiske, men hvor udgiveren Thisted er pietist, at sidstnævnte på trods af forskelle i teologi har fundet Zschokke's tanker universelt værdifulde. Begge omtaler nemlig den huslige andagt som supplement til den offentlige gudstjeneste, hvad flere andre dagbøger også gør, og begge ser den huslige andagt som en vej til at skabe sammenhæng mellem hverdage og søndage, således at for-

stå, at det er søndagene med deres gudstjenester og forkyndelse, der giver mennesket kræfter til at klare hverdagene.

Herudover viser undersøgelsen, at der bag 6 af dagbøgerne står udgivere, som med sikkerhed havde forbindelse til vakte kredse, og med lige så stor sikkerhed 5, som ingen forbindelse havde, mens de resterendes forbindelse ikke lader sig bestemme. Der kan derfor ikke konstateres en markant forbindelse mellem forsamlingsbevægelse og vakte kredse på den ene side og dagbogsudgivelserne på den anden.

Undersøgelsen viser, at den huslige andagt, som i årene op til ca. 1800 var udbredt i store dele af befolkningen, var i stærk tilbagegang, og at dagbøgerne, hvad flere af forfatterne gør opmærksom på, skal tjene som nyttige redskaber til genoptagelse og mulig fornyelse af traditionen, idet den huslige andagts betydning for det levede fromhedsliv anses for betydningsfuldt. Endvidere viser undersøgelsen, at andagtslitteraturen i sin teologi, forkyndelse, inderlighed og fromhed er langt mere nuanceret, end eftertidens kassetænkning lader formode.

Det samme gør sig gældende med betegnelserne for især de rationalistiske forkyndelseskategorier supranaturalisme og neologi og deres karakteristika, som næppe er entydige i deres definitioner. Det er således vanskeligt at benævne en forfatter som værende enten supranaturalist eller neolog. N.E. Balle er et eksempel herpå, idet han betegnes som supranaturalist.⁵⁸ Uagtet dette var han i sin teologi langt mere nuanceret, og udover at han fastholdt det enkelte menneskes ret til at finde sin egen religiøse identitet, fremstod han som en ivrig forsvarer for kristendommen imod den rationalisme, der sætter fornuften højest i trosanliggender. Heller ikke hans initiativ til afholdelse af bibellæsninger i københavnske kirker kan karakteriseres som et rationalistisk supranaturalistisk tiltag.

Eftertiden sætter ofte lighedstegn mellem fromhed og pietisme, og rent sprogligt er der naturligvis en sammenhæng. Men undersøgelsen påviser, at også ikke-pietistiske udgivelser kan være fromme på den måde, at de spejler menneskets inderlige og umiddelbare forhold til Gud og opfordrer dertil. De før omtalte dagbøger med overvejende rationalistisk forkyndelse rangerer således, hvad fromheden angår, på linie med dagbøger indeholdende en overvejende pietistisk forkyndelse til trods for de forskellige teologier, de repræsenterer, hvilket i sig selv forsvarer deres anvendelse i pietistiske kredse. Modsat virker B.C. Lund's dagbog hverken from eller inderlig, selvom forfatteren teologisk hørte hjemme i herrnhutisk pietistiske kredse.

Hertil kommer, at forfattere og udgivere generelt vægter den offentli-

58. BAL p. 159.

ge gudstjeneste og dens forkyndelse højt når bortses fra R. Sørensen og P.C. Petersen, og kun en enkelt af udgiverne – P. Larsen Skræppenborg – påpeger i forordet til K.H. von Bogatzky's skatkiste dagbogens særlige værdi for den vakte, der i hallensisk (francisk) pietistisk forstand har taget afstand fra verden, selvom dette heller ikke er i overensstemmelse med dagbogens herrnhutisk pietistiske teologi.

Dagbogens værdi er således primært brugermæssigt defineret og lægger ofte mere vægt på den andagt og eftertanke, den kalder til end på den teologi, den repræsenterer. Hertil kommer, at dagbogen næppe har udtalte eller udtalte ønsker om at vinde sine læsere og brugere for nogen bestemt vækkelsesbevægelse.

Forkortelses- og litteraturliste

- AND: Nielsen, O.N.: Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840, Odense 1973.
- APP: Appel, C.: Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark, København 2001.
- BAL: Balling, J.L. og Lindhardt, P.G.: Den nordiske Kirkes Historie, København 1967.
- HNK: Holmquist og Nørregaard: Kirkehistorie, København 1946-1951.
- MAL: Malling, A.: Dansk Salmehistorie, København 1962-1978.
- MDA: Dalsgaard, M.: Den Sørgendes Trøst, Hymnologiske Meddelelser dec. 2001.
- NJK: Jeppesen, Niels: Den sønderjydske Skolelærer og Salmedigter N.J.K. Thornums Liv og Skrifter, København 1925.
- NYG: Nygaard, F.: Kristenliv i Danmark gennem hundred Aar, 1897.
- SID: Eriksen, Sidsel: Drunken Danes and Sober Swedes? – Religious Revivalism and Temperance Movements as Keys to Danish and Swedish Folk Cultures. Artikel i Bo Stråth (ed.): Language and the Construction of Class Identities. The Struggle for Discursive Power in Social Organisation: Scandinavia and Germany after 1800, Gøteborg 1990.
- VÆK: Thyssen, A.P. (red.): Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede, København / Åbenrå 1960-1977.

Opslagsværker:

- BAU: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon (F.W. Bautz), digital Ausgabe, 2001.
- BD: Bibliotheca Danica og supplement til denne 1482-1830.
- CAT: Catholic Encyclopedia, New York 1911, online edition 1999, v/ K. Knight.
- DB: Dansk Bogfortegnelse 1841-1858, 1859-1868, 1869-1880, 1881-1892 og 1893-1900
- DBL: Dansk biografisk Leksikon (C.F. Bricka, m.fl.), København 1933-1944).
- EHR: Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 (Ehrencron-Müller, København 1924-1932.
- ERS: Almindeligt Forfatterlexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande (Th.H. Erslew), København 1843-1868.
- GSV: Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700-1910, München, New York, London, Paris 1985.

KIK: Kirke og Kristendom Leksikon, v. C. Bach-Nielsen og J. Lindhardt, København 2001.

NED: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en dansk Præste- og Sognehistorie (P. Nedergaard / A.P. Thyssen) København, Aarhus (1914-1989).

ORD: Ordbog over det danske Sprog (1993-1996).

SCH: New Scharff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge – digital edition. (1919-1954).

WIB: Personalhistoriske, sognehistoriske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie (S.V. Wiberg), København (1868-1879).

Ved forkortelser af bibelske skrifter er anvendt de for Det gamle Testaments 1931-oversættelse og for Det ny Testaments 1948-oversættelse gældende.

Summary

The first part of the 19th century belongs to the most interesting periods of Danish church history. Rationalism is replaced by pietism, and ordinary people find out, that they have the possibility to pick out their own religious identity. Revival movements arise, inspired and conducted by laymen.

A number of 491 devotional books and booklets are published in Denmark between 1800 and 1850. Some of them are translated from German and English. 20 of the books and booklets are so-called diaries, representing extracts from The holy Bible with subsequent exegesis for private devotion (*huslig andagt*). Exactly these publications are objects of this investigation. Private devotion is usually a supplement to the church services on Sundays, but sometimes rather more a reaction against the (local) preaching.

Eight of the investigated diaries represent rationalistic preaching and the rest of them pietistic preaching. It is remarkable, that pietists have been able to make use of devotional diaries containing rationalistic preaching.

Private devotion was spread over a major part of the population in the 18th century, but seems to be declining at the beginning of the 19th century. Some authors mention, that the diary could be the tool of revival or renewal of a tradition, that was almost extinct.

The investigation shows, that pietism has no monopoly of piety. Even diaries containing rationalistic preaching reflect the deep relationship between man and God.

The diary is defined from the users point of view, and the devotion it wants to evoke is superior to the theology, it represents.